

De justificatie : de zelfrechtvaardiging in haar verschillende vormen en in haar structuur

<https://hdl.handle.net/1874/346434>

E. KRIJGERS JANZEN

DE JUSTIFICATIE

AMSTERDAM
H. J. PARIS

A-92-192-1920

DE JUSTIFICATIE
DE ZELFRECHTVAARDIGING IN HAAR VERSCHILLENDE
VORMEN EN HAAR STRUCTUUR

STANDAARDEN N. 30

STANDAARDEN N. 30

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT

1759 5897

DE JUSTIFICATIE

DE ZELFRECHTVAARDIGING IN HAAR VERSCHILLENDE
VORMEN EN IN HAAR STRUCTUUR

P R O E F S C H R I F T

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
DOCTOR IN DE GENEESKUNDE AAN DE RIJKS-
UNIVERSITEIT TE UTRECHT, OP GEZAG VAN
DEN RECTOR MAGNIFICUS Dr F. H. QUIX, HOOG-
LEERAAR IN DE FACULTEIT DER GENEES-
KUNDE, VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAAT
DER UNIVERSITEIT TEGEN DE BEDENKINGEN
VAN DE FACULTEIT DER GENEESKUNDE TE
VERDEDIGEN OP DINSDAG 18 JUNI 1940, DES
NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

ERNST KRIJGERS JANZEN
GEBOREN TE MINNERTSGA (BARRADEEL)

AMSTERDAM - H. J. PARIS - MCMXL

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

AAN DE NAGEDACHTENIS VAN MIJN OUDERS
AAN MIJN VROUW

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
PRESS

Bij het voltooiën van dit proefschrift gaan gedachten van eerbied en dankbaarheid uit naar de hoogleeraren en docenten van de medische Faculteit der Utrechtsche Hoogeschool; in het bijzonder naar U, Hooggeleerde Winkler, van wie ik de eerste lessen in de Psychiatrie en Neurologie mocht ontvangen. Velen van hen zijn reeds overleden, onder wie ik Talma, Magnus, Zwaardemaker en Mejuffrouw van Herwerden in het bijzonder gedenk, velen zijn, ook nu, na twintig jaren, voorlichters van een nieuw geslacht. U allen ben ik zeer erkentelijk.

Aan U, Hooggeleerde L. Bouman, mijn overleden leermeester, destijds leider van de Valeriuskliniek, heb ik voor mijn vorming als zenuwarts zeer veel te danken. Uw groote vitaliteit, Uw intuïtieve begaafdheid, Uw humor en nooit verslappende ijver voor een veelzijdig georiënteerde, levende psychiatrie — in voortdurende beweging, zooals Uw persoon zelve — heeft een blijvende resonantie gewekt bij al Uw leerlingen. Gij wist de meest verschillende karakters te integreeren tot een milieu, dat tot wetenschappelijke en persoonlijke vorming dwong: Aan U Hooggeleerde Rümke, Sillevi Smitt, Bok, Grünbaum, Zeergeleerde Heidema, Hoelen, Westerterp, Baumann en Mevrouw Rümke-Bakker, leden van die staf, betuig ik mijn groote erkentelijkheid.

Dat Gij, Hooggeleerde Rümke, mijn promotor wilt zijn (gij waart dit reeds in 1929, toen gij mijn mondelinge uiteenzettingen over het onderhavige onderwerp in een citaat wildet vastleggen) is voor mij een onverwacht geluk. Uw ervaring en stimulerende werking heeft voor een groot deel er toe bijgedragen, dat ik de stof heb beperkt en in het licht gegeven.

Aan U beiden Hooggeleerde Rümke en Sillevi Smitt, breng ik tenslotte mijn dank voor vele jaren van wetenschappelijke voorlichting en vriendschappelijken omgang, die door gelukkige omstandigheden, zich aan de onvergetelijke jaren in de Valeriuskliniek konden aansluiten.

INHOUD

	Blz.
I - ONDERWERP EN METHODE	1
II - EEN KLINISCH VOORBEELD ALS UITGANGSPUNT	7
III - ETYMOLOGIE VAN DE TERM. JUSTIFICATIE IN DE PSYCHOLOGISCHE EN PSYCHOPATHOLOGISCHE LITTERATUUR: Malebranche, Dromard, Ribot, Hesnard, Claparède	15
IV - NADERE DEFINIEERING Justificatie als subjectieve (zedelijke) zelfrechtvaardiging.	32
V - PSYCHISMES TER TOTALE JUSTIFICATIE Justificatie s.s., causalisatie, transculpatie. (Met uitweidingen over beleving van activiteit en verantwoordelijkheid, schuldge- voelens, verdringing). De begrippen subordinatie en coördinatie.	35
VI - PSYCHISMES TER PARTIEELE JUSTIFICATIE Indifferentiatie, generalisatie, ridiculisatie, beroep op traditie, legaliteit en verjaring.	76
VII - DE EXPERIMENTEELE JUSTIFICATIE	88
VIII - AANWIJZINGEN VOOR DE ONECHTHEID VAN JUSTI- FICATIES, ETC.	94
IX - SCHIJNBARE EN AANVAARDBARE, ECHTE INTE- GRATIE VAN SCHULDGEVOELEN (Wégwerking en vér- werking van schuldgevoelens)	97
X - AFGELEIDE EN VERZWAKTE VORMEN VAN JUSTI- FICATIE	103
XI - DE JUSTIFICATIE EN DE MEEST VOORKOMENDE ZIEKTEBEELDEN	113
XII - DE JUSTIFICATIES EN DE GRENSSITUATIES (JASPERS)	120
XIII - SLOTBESCHOUWING	125

I - ONDERWERP EN METHODE

De kern van dit geschrift ligt in een systematisch onderzoek naar de pogingen tot zelfrechtvaardiging, in de eerste plaats voor zoover zij reactie zijn op schuldgevoel of zelfverwijt. De subjectieve oplossingen, die wij zullen bespreken, bevorderen naar hun wezen de integratie van de persoonlijkheid slechts schijnbaar. Zij moeten daarom, strict genomen, als ziekelijk beschouwd worden, hoewel zij in het gewone leven veelvuldig voorkomen. De meer groteske, sterker pathologische vormen van afweer van schuldgevoelens, alsook de normaal te achten verwerkingen worden minder uitvoerig besproken.

Uit het bovenstaande blijkt, dat ik in de integratie, de harmonische, gecentreerde structuur, de organische verbinding van het gedifferentieerde (Spencer), het criterium van de gezonde persoonlijkheid zie ¹). Of deze integratie (soms valt de nadruk op de functie, soms op de toestand) aanwezig is wordt bij de verwerking van moeilijkheden geconstateerd. Ik meen, dat alle bedenkingen tegen deze weinig exacte criterieën vervallen, wanneer men ook andere gezocht heeft en wanneer men psychologische toetsen verlangt ²). Wanneer Freud de waan een genezingspoging noemt, heeft hij eenzelfde gedachtengang. Men zou ook van een integratiepoging kunnen spreken.

Het blijkt in de psychiatrische praktijk dagelijks, dat een schijn-

1) Het begrip integratie, dat Sherrington in zijn physiologische beschouwingen bezigde, werd door Monakow, Maeder, Rümke, Carp e.a., in biologie, psychologie en psychopathologie gebruikt. Het kenmerkende van dit heuristische principe ligt in zijn bewegelijkheid, zijn dynamiek, in tegenstelling met de meer statische gedachte-begrippen van harmonie en eenheid. Het woord synthese geeft minder goed de organische (functioneele) assimilatie en dissimilatie in de gedifferentieerde structuur weer.

cf. Rümke: Inl. tot de karakterkunde. Erven Bohn 1937, alsmede: Ontwikkelingspsychologie en psychotherapie. Inaugurale rede Utrecht 1933.

2) Zie ook K. Jaspers: Alg. Psychopath. Berl. Springer 1920 over het begrip: gezondheid en ziekte.

Ook A. Meerloo: Het ziekteprobleem in de psychiatrie. P. en N. Bl. 1935.

bare integratie, plotseling of geleidelijk, zijn zwakte openbaart; men ziet herhaaldelijk, dat niet-geïntegreerde schuldgevoelens, zich in onrust, angst en dwang openbaren, zonder dat het subject dezen samenhang beseft.

Het nadere onderzoek naar de pogingen zich van schuldgevoel te ontdoen, *door er bedriegelijk den grond aan te ontnemen*, ons eigenlijke onderwerp dus, ligt op het terrein van de invoelende, begrijpende psychologie (psychopathologie).

Om kennis te verkrijgen, kennis te rangschikken, maar vooral om problemen te stellen, minder om ze op te lossen, heeft deze autologische, d.w.z. immanent-psychologische methode in de psychologie steeds centraal gestaan, nog vóórdát zij zich in Jaspers in volle scherpte bewust werd. Alle objectieve, natuurwetenschappelijke en andere methodes zijn hier slechts hulpwetenschappen, daar hun probleemstellingen en resultaten, zij het in natuurwetenschappelijke of biologische termen, steeds weer ingebed worden en resonneren in een subject, dat van het psychische, weet heeft.

Ik heb dan ook in dit geschrift het materiaal verworven door het statisch invoelend zich verdiepen (phaenomenologie), het genetisch invoelend begrijpen van de dynamiek (Verstehen) kon daarbij echter niet blijven staan, maar moest ook gebruik maken van het „doorgrondend begrijpen” (Uebergreifend Verstehen¹) waarbij het gevaar van speculatie en van „Alsob-Verstehen” moest worden vermeden. Op de criteria, die op het resultaat van dit „doorgrondend begrijpen” worden aangelegd, kom ik later terug.

In zijn inaugurale rede van 1937: „De Psychiatrie als geestes- en natuurwetenschap” heeft Rümke het belang van de geesteswetenschappelijke methode, met name die van de phaenomenologie en van het opsporen van begrijpelijke relaties nog eens uitdrukkelijk betoogd (zoals reeds vroeger in zijn proefschrift: Over het geluksgevoel), en de grenzen, mogelijkheden en resultaten opgesomd, waarbij hij ook den nadruk erop legde, dat deze methode op zich zelf onvoldoende genoemd moet worden voor de totale beoefening van de psychiatrie.

Geesteswetenschappelijk is deze methode, omdat zij: betrekking heeft op de onmiddellijke ervaring, zooals die door de wisselwer-

1) Dit übergreifend vertaal ik (in een andere beeldspraak) met „doorgrondend”.

king van objecten met kennende en handelende subjecten bepaald wordt ¹⁾. Geldt deze definitie voor den *inhoud* der geesteswetenschappen, voor den beoefenaar geldt de eisch, dat hij de werkelijkheid moet: „*nacherleben und denkend erfassen*” ²⁾.

Het komt mij zeer aannemelijk voor, in aansluiting hierop geesteswetenschappen te omschrijven als die wetenschappen, waarbij het menschelijk beleven, beleven kunnen en begrijpen, integreerende voorwaarde is voor de ordenende werkzaamheid. In de natuurwetenschappelijke werkzaamheid is veel minder van den mensch zelve opgenomen. De *biologie* is soms natuurwetenschap, soms, bij de bestudeering van zinvolle structuren, geesteswetenschap in den uitgebreidsten zin des woords ³⁾.

Het genetisch begrijpen van een evidenten samenhang van bewuste phaenomenen, is niet genoeg om dieper inzicht te verkrijgen. Er is een geleidelijke overgang naar het doorgrondend begrijpen.

De term ‚Übergreifend Verstehen’ is van *Spranger* afkomstig. Hij gaf in 1927 ⁴⁾ scherpe formuleringen van *Verstehen* und *Erklären*, die ik hier gedeeltelijk herhaal.

Hij onderscheidt verschillende soorten van begrijpen (*Verstehen*) naar gelang van plaats en omvang eenerzijds en naar den inhoud anderzijds:

a) naar plaats en omvang:

1e: het immanent of descriptief begrijpen; zich verplaatsen in het bewustzijns-, ken- en waardeperspectief van den ander (sich hineinversetzen).

2e: *Übergreifendes* oder *Überlegenes Verstehen*, d.w.z. begrijpen, voornamelijk uit zaak- en waardeverhoudingen, die niet, of niet geheel, in de bewuste ken- en waardeperspectieven van den ander vallen.

1) Definitie van *Wundt*, geciteerd door *Eisler*: *Handwörterbuch der Philosophie*.

2) *Dilthey*, *Ibidem*.

3) De discussie tusschen *Rümke* en *Westerman Holstijn* in de vergadering van de vereeniging voor Psychopathologie en Psychiatrische Psychoanalyse berustte meer op een latente divergentie van twee wereldbeschouwingen, dan op een manifeste oneenigheid over den aard van de psychopathologische methodes. *Psych. en Neur. Bladen*. 1937, pg. 726 v.v.

4) VIIIth Intern Congress of Psychology-Proceedings and papers. p. 147. Groningen, 1927.

b) naar den inhoud:

1e: morphologisch begrijpen, den zin van een onderdeel in een structuurgeheel (b.v. karakter) begrijpen.

2e: begrijpen van een functie: den zin van een gebeuren in een structuurgeheel begrijpen.

3e: begrijpen van een ontwikkeling: hetzelfde voor een structuurverandering naar zin, plaats en werking.

4e: Begrijpen van motieven (Motivverstehen): het afleiden van actuele gedragingen (driftmatige of doelbewuste), de totale structuur in aanmerking nemende, uit waarden als richtinggevende krachten (als ‚werkend‘ behoort de waarde tot de ‚seelische‘, dus niet geestelijke, of tot de materiele werkelijkheid).

Het doorgrondend begrijpen van motieven zullen wij herhaaldelijk toepassen. Daarbij zal het tegenover ons geplaatste structuurgeheel (persoon, groep) ons in zijn psychologisch en biologisch gedifferentieerd en geïntegreerd zijn voor oogen moet staan.

Het ingevoelde, nagevoelde phaenomeen wordt gepercipieerd in een elementair resonneren van den onderzoeker via de uitdrukkingbeweging en uitdrukkingssymbolen van het subject, min of meer intuïtief, gevolgd door introspectie. Het phaenomeen kan geïsoleerd worden door de introspectie op eigen belevingen te richten. Het hangt van het belevende, zich-zelf-waarnemende subject af, of dit object geworden phaenomeen met kunstzinnige intentie wordt doorleefd, eventueel weer uitgebeeld, of dat het wetenschappelijk-rationeel wordt uitgedrukt en psychologisch of philosophisch wordt verwerkt. Het verwijt, dat de phaenomenologie een artistieke, meestal litteraire houding is, vloeit voort uit het feit, dat ook een kunstenaar de phaenomenologie gebruiken kan. Zoo is het mogelijk, dat hij, wanneer hij realistisch afbeeldt, een stuk wetenschappelijk bruikbaar materiaal levert. Het objectiveerend isoleeren, dat noodzakelijkerwijs op het invoelend en genetisch begrijpen volgt, kan een gevaar vormen voor de psychologische wetenschap, doordat het geleidelijk via een rationeel begrijpen, tot rationeel uitleggen voortschrijdt, waarbij het ‚ja-zoo-is-het-gevoel‘¹⁾ van den onderzochte steeds van minder beteekenis wordt en hoe langer hoe meer door het ‚zoo-moet-het-zijn‘ van den onderzoeker wordt vervangen.

1) Het evidentiegevoel.

De psychoanalyse heeft zich in feite ontwikkeld uit doorgrondend begrijpen. Ongetwijfeld is door het verruimen van den bewustzijns-kring een ontzaggelijke verrijking van kennis bereikt, maar daarbij werd het rationeele element in het begrijpen steeds sterker; of, zooals Allers zegt: ¹⁾

„Dem Ganzen des Seelenlebens gegenüber versagt eine rationalistische Einstellung

Natürlich weisz ich ganz wohl, dasz letzten Endes jede Theorie eine rationalistische Fassung erhalten musz. Ein Zusammenhang von Sachverhältnisse lässt sich nur als begriffliches System darstellen. Wir vollziehen aber dabei sozusagen eine Achsendrehung aus der Sphäre verstehenden Verhaltens heraus in die begreifende Zerlegung zu Zerfällung, Fixierung in Worte. Die Psychoanalyse ist all zu oft dem Gefahr nicht entgangen, die begriffliche Fassung mit den Dingen selbst zu verwechselen.“

De psychoanalyse werd voor sommigen een natuurwetenschap, waarin causaliteit en energetiek hoofdzaak zijn, voor anderen een onderdeel der biologie.

Bij Westerman Holstijn ²⁾ verplaatst zich het accent van de psychoanalytische methode op haar biologischen aard. In de moderne biologie wordt meer dan voor enkele decennien de nadruk gelegd op de totaliteit, ‚das durchstrukturierte Ganze‘. De uiterlijk waarneembare verschijnselen zijn in zin en bedoeling verbonden, er moet een centrale reguleering worden aangenomen. Eenerzijds is een reactie gedetermineerd, anderzijds zinrijk. „Psychologie is ‚biologie‘“.

In deze opvatting wordt het rationeele uitleggen belangrijker, objectiever dan het ‚Verstehen‘, het ‚behaviour‘, het waargenomene, belangrijker dan de doorlevingen van het onderzochte subject. (Evenwel wordt dit behaviour niet tot eenig kenprincipe gemaakt, zooals bij sommige behavioristen.)

Tot goed begrip diene, dat ik alle vondsten van de psychoanalyse, voor zoover zij de natuurlijke uitloopers van de begripende, ook doorgrondend begripende en noodzakelijkerwijs soms geheel rationeel uitleggende psychologie zijn, aanvaard, maar dat ik tracht

1) Allers:Über Psychoanalyse, Neur. Abh. pg. 45.

2) Westerman Holstijn: Streven en waarneming bij paranoide psychose. Amsterdam, de Bussy, 1929.

te onderkennen, waar die psychoanalyse theorie resp. levensbeschouwing wordt.

In dit geschrift hoop ik de grenzen van het direct evidente niet te overschrijden en zoo het al gebeurt, mij hiervan bewust te zijn. Ik wil mij dus aan de begrijpende psychologie oriënteren, zonder tijdelijke excursies te schuwen.

Hoe ook geesteswetenschap, natuurwetenschap of biologie de wereld der psychologische phaenomenen mogen absoluteeren, ordenen, ontwerkelijken of belichten, elk naar zijn inzicht, wij moeten dit laten liggen, als ons hier niet aangaande.

II - EEN KLINISCH VOORBEELD ALS UITGANGSPUNT

Om mijn uiteenzetting te verduidelijken wil ik een beschrijving van een klinische observatie laten voorafgaan. Hier was het, dat het te bespreken verschijnsel het eerst mijn volle aandacht trok en mij tot deze studie bracht. Zooals steeds in de begrijpende psychologie, dient een algemeene beschrijving van het structuurgeheel, in casu van het individu, waarin het verschijnsel was ingebed, vooraf te gaan.

Jan X, geb. 1880, was het kind van ultra-orthodox christelijke ouders. Deze behoorden tot de Gereformeerde Gemeente, een kleine kerkelijke gemeenschap, die in het algemeen strenger is dan de meer bekende Gereformeerde Kerken. Hij was op één na de oudste van 10 kinderen. Een grootvader stierf in een driftbui, een andere grootvader aan een expansieve dementia paralytica, met groothedsideeën¹⁾. Jan kon op school goed leeren, ging om gezondheidsredenen van de H.B.S. en werd kweker. Hij was zonder moeilijkheden milicien. Van zijn karakter valt te vermelden, dat hij zeer eerlijk was, voor anders rechten een open oog had, zachtzinnig, over het geheel wat pessimistisch. In een verloving schijnt het meisje hem bedrogen te hebben, wat hij eerst niet kon gelooven. Daarna wendde hij zich geheel van meisjes af. Hij vertelde mij later eens, dat hij tegen een bepaalde zonde had moeten vechten, hij wilde niet zeggen welke, waarschijnlijk was dit onanie. Manifeste homoseksuele trekken waren er niet. Van zijn goedheid werd meermalen misbruik gemaakt, ook door zijn huisgenooten. Van zich zelf eischte hij veel. Of hij hooghartig zou geweest zijn, is niet met zekerheid uit te maken. Wel was hij scherp kritisch, maar dit was meestal een reactie op een of andere gebeurtenis, niet als gewone houding. Ook kon hij, anders zachtzinnig, zich een enkele maal zeer opwinden: toen in den distributietijd (in den oorlog van 1914),

1) Hier vinden wij weer een aanwijzing voor de beteekenis van de endogene factor bij de dementia paralytica (Wiersma e.a.).

de hond eens zijn twaalfuurtje had opgegeten, heeft hij in zijn woede formeel met dezen hond gevochten.

In het milieu, waarin Jan opgroeide, werden bepaalde godsdienstige vormen stipt in acht genomen: strenge afscheiding van de „wereld”, geregeld ter kerke gaan, lezen van zeer bepaalde lectuur („oude schrijvers”) en een Zondagviering, die de jonge, levenslustige kinderen zeer zwaar viel. Dit alles scheen bij de ouders niet steeds uit een overtuiging voort te vloeien, en de kinderen, die reactief den blik scherpten, hadden op het leven van hun ouders de grootste kritiek. Zij verweten den vader gierigheid en oneerlijkheid (o.a. bij de belasting), de moeder bazigheid, liefdeloosheid en hooghartigheid en voerden hier allerlei feiten voor aan. De wijze, waarop fouten goedgepraat werden door beroep op de zondige natuur, de lijdelijkheid, waarmee men moest wachten op bekeering, verwekten bij de kinderen stil verzet, wat zich uitte in verholten spot. De enkele „bekeerden”, die in de kleine gemeente daarvoor doorgingen, waren volgens de mededeelingen van de kinderen menschen, op wier handel en wandel zeer veel aan te merken viel.

De dood van een van zijn zusters, die als verpleegster in haar werk met vlektyphus besmet werd, maakte heftigen indruk op Jan. (1919). Hij sprak veel met zijn zuster Greta over het feit, dat zij niet bereid zouden geweest zijn om te sterven, zooals hun zuster. Na 7 weken bekeerden zij zich, verscheidene der broers en zusters volgden. Jan was de eerste, zijn bekeering ging met visioenen en stemmen gepaard. Het kwam echter met de bekeerden uit de gemeente tot groote conflicten. Immers Jan en zij, die hem hierin volgden, beweerden zich zelve bekeerd te hebben, terwijl de anderen zeiden: „als een brandhout uit het vuur gerukt te zijn” (d.w.z. volkomen passief veranderd te zijn).

Op de gebeurtenissen, die nu volgden, kunnen wij hier niet nader ingaan; alleen zij vermeld, dat Jan c.s. in fel verzet kwamen tegen het leerstuk der Vrije Genade. Tegenover de lijdelijkheid, die zij in hun omgeving gezien hadden, plaatsden zij activiteit en zelfopoffering. Jan ontwikkelt zich tot leider van een kleine groep (\pm 7 personen). Hun bekeering, zoo formuleeren zij steeds scherper, was maar geen gewone bekeering; hun geheele leven is thans in feite anders gericht, zij bestrijden de lijdelijkheid en het spreken over het „zondig vleesch”, daar dat slechts een dekmantel zou zijn

voor nog steeds gekoesterde zonden. De leer der Vrije Genade is dan ook een leugen. Men wordt niet bekeerd, maar men bekeert zich en wordt daarna door God ‚bevestigd‘. Een werkelijk bekeerde heeft zich van de zonde geheel afgekeerd en zondigt dus niet meer.

Hoe belangwekkend de verdere geschiedenis en de ontwikkeling der gedachten van Jan c.s. van theologisch standpunt uit (anti-nominianen-Pelagianen) ook zijn mogen, wij kunnen er hier niet verder op in gaan.

Bij Jan ging de bekeering gepaard met gezichten en stemmen; bij de anderen was dit vrijwel niet het geval. Hij trad op als ‚Profeet‘, en inderdaad heeft hij, afgezien van de waarde, die men aan zijn leer toekent, alle kenmerken daarvan. Zijn heele persoon is veranderd. Hij voelt zich van God gezonden om „oordeelen“ te voorspellen, die komen zullen over de zondaren, die zich niet bekeeren; hij stelt een absolute eisch; hij strijdt tegen de officieele kerk (predikanten), sticht geen eigen kerk, maar zegt het iedereen persoonlijk aan. Hij leeft zelf volgens de eischen, die hij aan anderen stelt, maakt zich los van alle maatschappelijke betrekkingen en heeft alles voor anderen over, zoodat hij spoedig geheel verarmd is. 9 Dec. '20 zou een kerkelijk college nl. de algemeene Synode over de bezwaren der groep tegen het leerstuk der Vrije Genade beslissen. Zij wisten van te voren wel, dat de uitspraak in hun nadeel zou uitvallen. Tegen dien datum werd door Jan het begin van het 1000 jarige rijk verkondigd, pest en plagen zouden de wereld teisteren, doch de kleine groep getrouwen zou door God met groote heerlijkheid bekleed worden. Allerlei bijzonderheden werden nog door andere broers en zusters, op grond van verschillende bijbelteksten aan deze voorspelling vastgeknoopt. Het is dus niet precies te zeggen, hoe groot het aandeel van Jan zelf daarin was. Zeker echter is, dat hij vast geloofde in de komende catastrofe en zelfs later nog voorspellingen deed, niet gecorrigeerd door het fiasco van zijn eerste voorzegging, die hij en de anderen alom bekend gemaakt hadden.

Na verschillende wederwaardigheden geraakten zes der broers en zusters (het grootste deel der sekte) in krankzinnigengestichten, in hoofdzaak omdat zij niet meer werkten en men voor ecstatische buitensporigheden vreesde. In Juni '21 wordt Jan in het gesticht

„Wolpheze” opgenomen. Hij is over het algemeen welwillend en opgeruimd, doch geraakt in groote opwinding, wanneer hij meent iets te moeten afkeuren of wanneer hij zijn leer verkondigt. Van zijn bijzondere roeping is hij vast overtuigd; tijdens het spreken neemt zijn gelaat een ecstatische uitdrukking aan. De diagnose luidt: paranoia religiosa. Er heeft zich een gesystematiseerde godsdienstige grootheidswaan ontwikkeld. Handelen, voelen en denken zijn volkomen met elkaar in overeenstemming. De pathologische belevingen, vooral in het begin van zijn ziekte, zijn geen beletsel voor de diagnose, daar nooit van echte hallucinaties, alleen pseudo-hallucinaties, dwanghallucinaties, beteekenisbelevingen e.d. sprake was. Zij hadden voor hem wel een zeer reële geestelijke beteekenis, doch waren voor hem nimmer, en zeker niet in de verdere verwerking, een werkelijke verandering van de stoffelijke wereld. Wij hebben hier dus te doen met een paranoia in den zin van Kraepelin, een profetenwaan.

Tijdens het verblijf in het gesticht, waar hij zich aanvankelijk wat aangepast had, krijgt hij een briefje gesmokkeld van zijn zuster Greta, toen nog niet geïnterneerd. Hij wordt daardoor opeens weer strijdvaardiger en zegt tegen den dokter, dat hij weer de Sabbath zal gaan houden, zooals in den Bijbel voorgeschreven wordt. (17 Dec. 1921). De dokter lacht daar een beetje om, wat hem buitengewoon prikkelt. De geheele week is hij opgewonden, prikkelbaar, preekt weer op luiden toon, voortdurend en overal. Hij verkeert in de vaste meening, op grond van op zijn manier geïnterpreteerde bijbeltaxten, dat hij vóór 1 Jan. '22 het gesticht zal verlaten. Ook begint hij te weigeren, varkensvleesch te eten. Hij had er over nagedacht, dat de zondige menschen een kat en een hond voor onrein houden, d.w.z. hun vleesch niet eten, terwijl zij wel varkensvleesch gebruiken. Daarom wil hij, als er toch scheiding gemaakt wordt, die liever maken, zooals God die in het Oude Testament had geopenbaard. Den 22en December '21 weigert hij spek te gebruiken en den dag daarop laat hij stampot met spek staan. De verpleger spoort hem aan, om te eten, doch hij weigert. De geheele omgeving is tegen mij gekeerd, zoo denkt hij, en waarschijnlijk zal er ook een wederzijdsche geprikkeldheid bestaan hebben. Als hij twee verplegers in den tuin ziet, wordt het hem opeens duidelijk, dat men hem onder bijzondere bewaking wil stellen (wat

niet juist was), en hij begrijpt, dat hij tot ritueelen moord in staat wordt geacht. Dat hij dit denken kan, vindt zijn volkomen begrijpelijken grond daarin, dat een bepaald verpleger wel eens in zijn bijzijn een jongeren verpleger, tegen hem heeft gewaarschuwd, met de woorden: „denk aan Appeltern ¹⁾, denk aan de Katwijksche logger!"). Als dan ook twee verplegers, in plaats van één, hem bewaken (geheel toevallig), flitst het door zijn brein: men denkt mij in staat tot ritueelen moord, tot menschenoffer. Alles versterkt zijn geprikkelden toestand. Den dag hierop staat er boonensoep op het menu. Een medepatiënt zegt, dat er spek in zit en hoewel hij er zelf niets van ziet, is dit hem voldoende, de soep te laten staan. De verpleger spoort hem aan tot eten en verklaart, dat het voedsel geen spek bevat. Het is de verpleger, dien hij niet uit kan staan, dezelfde, die over Katwijk sprak. Trots antwoordt hij: „Jan eet dit niet; hij eet hier nooit geen middageten meer”.

De volgende dagen eet Jan alleen brood. Doch als, een dag of wat later, dezelfde verpleger bij het scheren op eene wijze, die hem prikkelt, naar zijn niet-eten informeert, valt hij uit: „Nu eet Jan in het geheel niet meer”. Hij verkeert vast in de meening vóór 1 Januari uit het gesticht te zullen worden ontslagen en hoewel hij eerst den medicus belooft, om weer te zullen eten en te gaan werken, als hij zich in het ontslag vergist, maakt het later den indruk, dat deze belofte eigenlijk nooit beteekenis voor hem had, zóó vast was hij overtuigd van de zekerheid van zijn vertrek. In elk geval weigert Jan verder ook alle voedsel. Het staat voor hem vast: hier eet ik niet meer. Zelf vertelt hij later (1924), dat aanvankelijk het niet-eten uit eene soort inwendige „drang” voortsproot, dat het hem verscheen als een persoonlijke reactie of „lust, om niet te eten”. Hij wist wel, dat hij op den rechten weg was, maar drie weken later kreeg hij de besliste verklaring van Godswege, dat hij niet meer mocht eten, zoolang als hij in het gesticht bleef. Hij zegt dan ook nog in 1924: „zoodra ik hier uit ben, ga ik lekker een broodje eten” en vertelt, hoe hij aanvankelijk nog wel eens van eten heeft gedroomd.

Tot nu toe heeft Jan het niet-eten volgehouden en wordt hij

1) Gevallen van moord op godsdienstige gronden. Zie L. Bouman: Un cas important d'infection psychique. Congrès Int. d'Anthropologie criminel Amsterdam, 1901, pg. 106.

kunstmatig gevoed. Toen ik hem éénmaal, voor ik deze geheele toedracht kende, vroeg, „waarom eet U eigenlijk niet?“, antwoordde hij „dit is uit protest tegen het feit, dat de zondaren zich niet bekeeren“. Toen ik hem later, nadat hij mij de geheele geschiedenis verteld had, vroeg, of de voedselweigering eigenlijk niet een beetje uit baloorigheid en voortgezette koppigheid na de teleurstelling, van het niet vrijkomen, voortvloeide, zei hij, dat hem weliswaar pas *later* duidelijk werd, dat God dit van hem wilde en dat aanvankelijk het niet eten hem als eene persoonlijke reactie voorkwam, doch dat dit in het geheel niets bijzonders was, want dat de bewustwording van een taak als goddelijk niet direct behoeft op te treden. Hij vergelijkt zich dan met Paulus, die eerst uit zich zelve het voornemen te kennen gaf, naar Rome te zullen vertrekken: „Nadat ik te Jeruzalem zal geweest zijn, moet ik ook Rome zien“ (Hand. 20 : 21), doch aan wien later des nachts in de legerplaats te Jeruzalem de Heer verscheen, zeggende: „Gelijk gij te Jeruzalem getuigd hebt, alzoo moet gij ook te Rome getuigen“ (Hand. 23 : 11) ¹⁾.

Op dezelfde wijze, zij het dan ook niet door een nachtgezicht, was hem duidelijk geworden, dat hij in het geheel niet meer mocht eten, zoolang hij in het gesticht vertoefde.

Dit leidde hij \pm 3 weken na het begin van de voedselweigering uit Haggai 2 : 14 en 15 af: „Indien iemand, die onrein is van een dood lichaam (dat is in dit geval een verpleger, die onrein is tengevolge van het aanraken van varkensvleesch) iets van andere dingen aanroert: het zal onrein worden“.

Waar het nu op het oogenblik op aan komt is dit: Jan geeft voor zijn niet-eten, naar ons voorkomt opgetreden in verband met zijn toekomstverwachting, bevorderd door strubbelingen met zijn omgeving, gefixeerd door het ongegrond blijken van zijn voorspellingen (wat hem persoonlijk zeer hinderde), na verloop van tijd een geheel ander motief aan dan het wezenlijk bepalende. Op de mogelijkheid van aanvankelijk onbewust werken van echte motieven, zullen wij hier niet verder ingaan. Genoeg zij, dat wij getroffen werden door deze motiefvervalsching, die blijkbaar optrad onder invloed van een neiging, om, met behoud van een gevoel van eigenwaarde, met behoud van de idee zondeloos te leven, met

1) Inderdaad een zeer scherpzinnige observatie en verdediging!

medewerking van een doeltreffend gebrek aan werkelijkheidszin, mooie, godsdienstige motieven aan te voeren en de werkelijke, minder mooie motieven te verdringen. Bij dezen patiënt, die niet „krankzinnig”, doch „verrückt” is te noemen, die zich zelf als man Gods beschouwt en beweert geen zonde meer te bedrijven, trad ook bij andere gelegenheden hetzelfde verschijnsel op.

Blind voor zijn verhoogd gevoel van eigenwaarde, daar hij zijn roeping als objectief vaststaand beschouwt, blind voor zijn menselijke zwakte, die geen nederlagen kan erkennen, blind voor zijn koppigheid, die hem als beginselvastheid voorkomt, moeten zijn daden, willen zij zijn inwendige rust, zijn besef, volkomen harmonisch, volkomen zondeloos, volkomen godsdienstig te leven, niet verstoren, voor hem zelf bevredigend gemotiveerd worden. *Zijne* motieven moeten in de hoogste, voor hem de eenige, dat is de religieuze sfeer, liggen.

Dat hier werkelijk een motiefvervalsching aanwezig is, dat dit geen subjectieve uitleg van ons is, kan nooit met logische zekerheid worden uitgemaakt. Inplaats van een *bewijs* te leveren kunnen wij slechts evidentie aantoonen. Om die evidentie te wekken, kunnen de volgende *aanwijzingen* dienen.

1) De *lange duur* vóór dat het „ware” motief Jan bewust werd (drie weken). Aanvankelijk voelde hij alleen maar een „aandrang”, om zoo te handelen.

2) het feit, dat Jan, toen ik de voorgeschiedenis nog niet geheel kende, als motief voor het niet eten opgaf: protest tegen het zich niet bekeeren der zondaren, dus een *ander motief*.

3) het gegeven motief doet gewrongen, *onecht* aan. Dit is een invoeling, die ik niet kan overdragen, doch die ik toch wel *mée*, ná kan laten voelen door het vroeger milieu, het karakter en de reacties op dat milieu te schilderen. Niet alleen de persoon, maar ook de geheele situatie in het gesticht, op dat oogenblik, worden in de invoeling betrokken. Deze invoeling geeft dan aanleiding tot een doorgrondend begrijpen, dat de motiveering van den onderzochte als onecht stempelt.

Ik neem aan, dat door deze *aanwijzingen* (geen *bewijzen*) ook bij anderen dan bij mij, het gevoel „ja, zoo is het” (evidentie) is gewekt. Wij nemen dus een motiefvervalsching aan.

Bij Jan kwamen, dank zij zijn perfectionistische leer, deze motief-

vervalschingen herhaaldelijk voor. Ik heb getracht dit verschijnsel te definieeren, te isoleeren en vervolgens weer in zijn verbanden en modulaties te zien. Daaruit ontstond dit geschrift.

Zoekende naar een naam van dit psychisme, drong zich vanzelf, zonder te weten of dit woord (1924) als patho-psychologische term ingeburgerd was, de term „justificatie” aan mij op. Immers hier werd op „godsdienstige” gronden gerechtvaardigd, rechtvaardig, „justus” gemaakt, wat het niet was. Strict genomen, zou men dus van subjectieve justificatie moeten spreken. Als justificatie, in den meest engen zin, geldt voor mij de ethische justificatie, waarbij een dreigend schuldgevoel wordt vermeden, feiten verdrongen en vervormd, zoodat een schijnbare integratie wordt verkregen.

Het spreekt vanzelf, dat hier niet van een nieuwe ontdekking sprake is. Principieel is in de begrijpende psychologie niets meer te ontdekken, daar alles in de wijsheid der eeuwen is neergelegd. Toch acht ik dit geschrift (naar ik hoop niet alleen subjectief), „gerechtvaardigd”, door een nadere systematische uitwerking van een zeer veel voorkomend psychisme, dat naar mij voorkomt een eigen naam verdient. Wel is waar werd de term justificatie meer gebruikt, maar ten onrechte wordt zij dikwijls door „rationalisatie” e.d. vervangen.

III - ETYMOLOGIE VAN DE TERM. JUSTIFICATIE IN DE PSYCHOLOGISCHE EN PSYCHOPATHOLOGISCHE LITTERATUUR

In dit hoofdstuk zullen wij nagaan, welke schrijvers de „justificatie” eenigszins uitvoerig hebben gezien. Wij zullen dus niet putten uit den overvloed van citaten van litteratoren, fabeldichters, menschenkenners, kortom allen, die in hun doordringend begripen dit verschijnsel hekelden. Dit zou voor dit oeroude verschijnsel ondoenlijk zijn.

Ik zal mij tot enkele, werkelijk psychologisch gerichte schrijvers, bij voorkeur medici, beperken, doch voordien nagaan, welke beteekenis het woord in die talen en takken van wetenschap heeft, die het als zoodanig gebruiken.

In het Latijn beteekent *justus*: rechtvaardig, rechtmatig, wettig, behoorlijk, voldoende, voltallig, juist. De kernbeteekenis heeft dus ook meer algemeene, verzwakte beteekenissen naast zich.

Justificare en *justificatio* is geen klassiek Latijn. In den zin van verontschuldiging gebruikte men *purgatio*, *excusatio*, *satisfactio*. In het Middeleeuwsch Latijn wordt echter *justificatio*, dat daarvoor reeds als vertaling van het Grieksche *δικαιώσις* rechtvaardigmaking (theol.) gold, in den zin van verontschuldiging gebruikt.

Juste in het Fransch heeft dezelfde nuances: rechtvaardig, billijk, juist, nauwkeurig, zuiver; precies passend, krap. *Justification* is iets ‚juste’ maken; in de filosofie: *Acte de justifier et de se justifier c'est à dire primitivement de rendre ou se rendre juste* (ce sens persiste encore dans l'usage theologique). Puis par affaiblissement du sens primitif, se dit de tout acte, par lequel on refute une imputation ou même par laquelle on la dévance, en montrant qu'on est dans son droit (soit moral soit logique), qu'on avait droit de dire ce qu'on dit, faire ce qu'on fait. (La Faude, Vocabulaire de la Philosophie).

Zoowel in het Duitsch als in het Fransch verschuift de beteekenis van rechtvaardig naar: juist passend en zoo beteekent *justifier* in

het Fransch dan ook in het letterzettersvak, het pasklaar maken van gegoten regels. De Duitschers spreken dan van justieren, maar kennen daarnaast het ‚justifizieren‘, dat meer de oorspronkelijke beteekenis houdt. Het is daarom dan ook niet verwonderlijk, dat juist van Fransche zijde, n.l. door den psychiater Hesnard, de ‚justification‘ (zie later) in den zin van pasklaar maken wordt gebruikt en de ethische beteekenis vrijwel wordt verwaarloosd, terwijl ik juist den ethischen zin als uitgangspunt zou willen nemen (rechtvaardiging).

Hoewel het woord justificatie zoovele beteekenissen heeft, meenen wij toch niet naar een nieuw woord te moeten omzien, daar het in den door ons gebruikten zin genoegzame overeenkomst heeft met de justification, die Malebranche het eerst eenigermate als terminus technicus in de psychologie gebruikte. Daarnaast is de verzwakte beteekenis psychologisch zeer wel bruikbaar, mits men zich dan rekenschap geeft van deze verzwakking.

In de theologie beteekent justificatie: rechtvaardigmaking. Dit is niet een menschelijke, maar een goddelijke werkzaamheid, die niet schijnbaar, maar werkelijk veranderen kan. Het subjectieve pogen is dus vervangen door een scheppende daad.

In de „Philosophie des Alsob“ van Vaihinger beteekent Justifizierung het recht van bestaan aantoonen van een fictie. Ficties ontstaan door kunstgrepen van het denken. Het zijn wetenschappelijke verzinsels voor praktische doeleinden, doelmatige vormsels der verbeelding ter vergemakkelijking van het denken, ter beheersching van de werkelijkheid. Zoo is God een symbolische fictie. Algemeene begrippen, als ledige ruimte, zijn ficties. Een practische ethische fictie is de vrije wil. De „Justifizierung“ is dus een *bewust* „onjuiste“, tendentieuze redeneering. Zij voert tot iets, waarvan men doet ‚alsof‘ het bestaat ¹⁾.

1) In dit verband zij terloops opgemerkt, dat de justificatie in onzen zin, in de terminologie van Vaihinger, weer een abstractieve of neglectieve fictie zou zijn. Immers zij stelt een gebeuren voor alsóf het zoo heeft plaats gehad, met veronachtzaming van gewichtige realiteits-elementen. Een voorbeeld van een dergelijke fictie is de stelling van Adam Smith: alle handelingen worden bepaald door egoïsme. Adam Smith bedoelde dit niet als een absoluut ware, maar als een bruikbare stelling met verwaarloozing van andere mogelijkheden (Vaihinger, Philosophie der Alsob. Reuther u. Reicher Verlag Berlin 1913).

Toen dus het woord ‚justificatie‘ zich als geschikte betiteling voor het verschijnsel opdrong, had ik het nog niet in de gewone psychopathologische litteratuur ontmoet. Het is daar dan ook weinig gebruikelijk, doch het bleek mij, dat verscheidene Fransche psycho(patho)logen het woord wel als terminus technicus bezigden. Het bleek mij, dat Malebranche in zijn Recherche de la Vérité (livre 5, chap. 11) (1675) bij de behandeling van Les Passions de „justification des passions“ bespreekt. Hij zegt hiervan:

„Ce principe est assez évident par le sentiment intérieur que nous avons de nous mêmes et par la conduite de ceux, que l'on voit agités de quelques passions ¹⁾).

L'esprit est tellement esclave de l'imagination qu'il obéit toujours lorsqu'elle est échauffée. Il n'ose lui répondre, lorsqu'elle est en fureur, parce qu'elle le maltraite s'il résiste et qu'il se trouve toujours récompensé de quelques plaisirs lorsqu'il s'accommode à ses dessins.”

Hij onderscheidt de ‚passions‘ in: verlangen (désir), liefde (amour) en tegenzin (aversion). En zoo moeten bijv. verdedigd worden: liefde voor de studie van vele talen, veelweterij, welsprekendheid. Als voorbeeld geeft hij, hoe een philoloog, wiens ‚passion‘ het is, zooveel mogelijk talen te kennen, dit justificeert door te zeggen: ‚een mensch is zooveel maal mensch als hij talen spreekt‘, of door te beweren dat een talenkenner de oude filosofen, die veel meer zouden weten dan de Fransche filosofen, eerst recht verstaat. Voor Malebranche, zelf een Fransch filosoof, maakte de philoloog zich aan justificatie schuldig.

Zoo rechtvaardigen jongelingen, „bilieux et sanguins“, hun hoop en vreugde, grijsaards, „phlegmatiques et mélancholiques“ hun vrees en droefheid.

Dromard ¹⁾ bespreekt in zijn „Mensonge de la vie intérieure“ de behoefte aan een valsche rol in het leven (zooals b.v. Hjalmar in de Wilde eend van Ibsen, Madame Bovary in den roman van dien naam ²⁾ van Flaubert) en verwante strevingen, die allen ten doel hebben een zekere levensharmonie, een evenwicht, zij het dan met behulp van schijn, van zelfbedrog, te bereiken. Hij wijdt ook aan

1) Dromard: Le mensonge de la vie intérieure. Alcan, Paris, 1910.

2) Zoodat men in de Fransche litteratuur zelfs de term ‚Bovarisme‘ heeft voorgesteld (de Gaultier).

de raisonnement de justification een bespreking en gebruikt den term in engeren (ethischen) zin.

Hij releveert dan, hoe de Jezuieten de merkwaardigste justificaties in de geschiedenis hebben geleverd. Zij hadden dikwijls tot taak de gewetens der vorsten te ontlasten. Hij citeert van Pascal: „Parceque les choses sont vraies ou fausses selon la face par où on les regarde. La volonté, qui se plaît à l'une plus qu'à l'autre, détourne l'esprit de comprendre les qualités de celles, qu'elle n'aime pas à voir. L'esprit marchant d'une pièce avec la volonté, s'arrête à regarder la face, qu'elle aime et ainsi il en juge par ce qu'il en voit”.

Op grond van zijn psychologische vondsten ontwikkelt Dromard een soort levensphilosophie. „Le mensonge de la vie intérieure” dient weliswaar ontmaskerd te worden, maar men blijve daar niet bij staan, in scepticisme.

Hoewel men op een lager niveau er in slaagt de subjectieve, verwerpelijke harmoniepogingen te ontmaskeren en te bestrijden, blijft men noodzakelijk op een hooger niveau behoefte hebben aan ficties: om te kunnen leven, moeten wij een aantal veronderstellingen aannemen, die niet door het begrip objectief zijn gedekt. Wij maken steeds door „illusion” deze ficties tot werkelijkheid (vgl. de Justifizierung van de ficties van Vaihinger). Datgene, wat ik als „rapports” ondervind, maak ik tot essentie. Maar onze waarheden zijn slechts ‚fictions utiles’. De heele wetenschap is slechts, een uitgebreide fictie’. Wij *meenen* slechts de buitenwereld te kennen, want de integrale kennis van de wereld moet ons ontgaan. De binnenwereld kunnen wij evenmin volkomen kennen. Steeds zullen wij iets moeten aanvullen tot volkomen, tot werkelijk, dus ficties als werkelijkheden gebruiken, om te kunnen leven. Aan de totale zuivere waarheid zouden wij sterven, daar het leven dan doelloos zou zijn. Tot nog toe sterven alleen bepaalde zieken, die al minder levensinstinct hebben, aan kritische reflexie. Het leven wil toch leven en bij het opheffen van de fictie ontstaat eenvoudig op een andere trede een nieuwe: „Car il n'y a pas ici bas d'autre utilité, que de trouver dans la vie un motif de vivre”.

Tenslotte schrijft D. dan voort tot een dichterlijk-religieuze levensopvatting. De ‚hoogere illusie’ is het onvermijdelijke corollaat van onze onvolkomenheid; het lager staand ‚bedrog’ kan zich

niet op diezelfde gronden rechtvaardigen. De positieve zekerheid van hem, die zijn grenzen heeft gezien, kan niet op één lijn gesteld worden met het kunstmatige geloof van het banale zelfbedrog.

„Une volonté suprême d'harmonie préexiste aux dogmes et aux prescriptions, qui ne sont après tout qu'un rayon figé de sa lumière intense . . . Évoluer selon cet ordre et confondre sa volonté humaine dans la volonté harmonieuse, qui dirige le tout, c'est „le devoir en soi” . . . Elle nous apparait dès lors comme une religion intime et comme une éthique, où la conscience psychologique et la conscience morale se confondent. Mais elle nous apparait aussi et surtout comme une esthétique, puisque elle est un effort suprême pour copier l'ordre universel et que le prix de cet effort se traduit en nous par la dignité, qui est la beauté de l'âme.”

Deze levensbeschouwing te bespreken valt natuurlijk buiten ons bestek. Wij wijzen er alleen op, hoe Nietzsche, die het zelfbedrog het ‚umlügen’, onmaskert als geen ander, zich niet bezighoudt met de vraag naar de *noodzakelijkheid* van de fictie, maar voornamelijk de *zwakte*, die uit het zelfbedrog spreekt, accentueert. Dit houdt verband met zijn, geheel andere, levensphilosophie: geen wil tot harmonie, maar een wil tot macht ¹⁾.

Intusschen zullen wij Nietzsche hier niet bespreken. Wij hebben ons beperkt tot de medische psychologen, al moge deze grens in de begrijpende psychologie eenigszins kunstmatig zijn.

Ribot bespreekt in zijn *Logique des Sentiments* ²⁾ ook de raisonnement de justification: „la plus simple, la plus enfantine, la plus banale de toutes.” Deze redeneering dient ter bevestiging van een geloof en streeft een rusttoestand na. Zij is teleologisch, al schijnt zij rationeel. Zij is in laatste instantie een deel van het instinct tot zelfbehoud. Heeft men geloof in een persoon, een politiek regiem, in een goddelijke voorzienigheid, dan legt men op bevredigende wijze de respectievelijke handelingen uit.

De val van het Romeinsche keizerrijk onder den druk der barbaren, werd door de heidenen aan het verlaten der oude goden, door de Christenen (o.a. Augustinus), aan een goddelijke bestraffing

1) Hesnard daarentegen (zie hieronder) legt het accent op het leven als een zinvol doch tevens causaal *gedetermineerd* geheel en geeft dus weer een andere levensbeschouwing, waar het verschijnsel der justificatie in past.

2) Alcan, Paris, 1920. Ve ed. page 111.

van het heidendom toegeschreven. Elke emotioneele toestand bezit een blindheid en ongevoeligheid voor feiten, die dezen toestand niet voeden of zich daartegen verzetten.

Ribot bespreekt in deze *Logique des Sentiments* (een term, die aanvechtbaar is, doch gekozen schijnt, omdat Comte e.a. hem reeds gebruikten ¹⁾) nog andere redeneeringen (*raisonnement passionel, inconscient, imaginatif, mixte*) waarvan de meesten echter op een *raisonnement de justification* zouden kunnen worden teruggebracht.

Van de hand van Hesnard verscheen in 1924: *La relativité de la conscience de soi* (Paris, Alcan.). Uitgangspunt is voor hem een bepaalde conceptie van het Leib-Seele probleem. Hij aanvaardt een monisme, waarin *la Vie* het 'monon' is. Geven wij eerst een samenvatting van Hesnards beschouwingen: De principieele fout van de dualisten is dan, dat zij het bewustzijn en de psychische activiteit verward hebben. Zij hebben bijgevolg den psycholoog eraan gewend, dezelfde term te gebruiken voor het eigenlijke denken als voor de reflexie over dit denken. Daaruit vloeide de onmogelijkheid voort, de geest wetenschappelijk op te vatten als een modaliteit van de *activité vivante*, waarbij men tegelijk ontkomt aan het oude dualisme ²⁾.

De introspectieve zelfkennis (*conscience-connaissance intérieure*) moet dus scherp gescheiden worden van het 'conscience-psychisme', d.w.z. *l'organisme psychique* zelf (waarvan een klein deel zich door innerlijke ervaring openbaart). Men kan ze afzonderlijk bestudeeren en hun verhouding bepalen. Dit doet men voor de *conscience-connaissance intérieure* door de 'attitude introspective', voor het *conscience-psychisme* door de 'attitude extrospective'. Door zich zoowel binnen als buiten het individu te plaatsen gelukt het een juist inzicht in het levensgebeuren te krijgen en speciaal de beperktheid van het zelfbewustzijn vast te stellen.

Het onbewuste of onderbewuste is in dit verband niet te definiëren als voortzetting van dit bewuste leven, waarbij alleen de

1) Volgens Ribot nog *logique* te noemen, omdat hier plaatsvindt: *opération médiate, qui a pour terme une conclusion*. Maar ook deze definitie bevredigt onvoldoende.

2) Vergelijk de opvatting van andere psychoanalytici b.v. Westerman Holstijn.

fakkel van het bewustzijn dit veld niet belicht, maar als iets positiefs, n.l. als het totaal van de talrijke uitingen van l'activité psychique, objectief beschouwd, evenals de wetenschap de andere vormen van het leven beschouwt. ¹⁾

In deze gedachtengang voortgaande zegt Hesnard, dat de psychische activiteit voor het overgrote deel onbewust is, het zelfbewustzijn is slechts een zeer klein deel ervan, dat in stede van zijn ware doel — de werkelijkheid — op zich zelve is gericht. Om de psyche dan ook te bestudeeren, dient men niet anthropomorph van het bewustzijn naar de reflex etc. af te dalen, maar integendeel van het elementaire ‚leven‘ van het éncellige organisme op te stijgen naar de complexe feiten, die voor den hooger vorm van het denken kenmerkend zijn.

Bij het lagere organisme treedt de psychische activiteit, vereenigd met de activiteit van de cel, op. Bij de hogere organismen treedt een scheiding op: het eene deel is gedifferentieerd door het zenuwstelsel, een reflexsysteem van groote gevoeligheid, in sensibiteit en motiliteit; het andere, ongedifferentieerd, organisch gebleven in algemeenen zin, is „l'affectivité”. Deze laatste uit haar lusten en strevingen door middel van het zenuwstelsel. Daar zij het specifieke sensible systeem, uitgezonderd via de slecht gedifferentieerde lichamelijke gevoelens (coenaesthesie) niet kan prikkelen, uit zij zich in haar snelle of trage, normale of abnormale variaties, door de „pensée concrète et détournée du symbolisme affectif”.

Het zenuwstelsel is, evenals de darm, slechts een transformatie orgaan, geen autonoom „organe de la pensée”, het is een orgaan, dat de relatie met de buitenwereld onderhoudt. Het vat gewaarwordingen samen, vormt sociale symbolen, d.w.z. algemeen gangbare teekens, zooals woorden. Het psychisch gebeuren is dus in het geheel niet gebonden aan het zenuwstelsel. Het is het leven zelf van het individu. Het valt in de geschetste twee deelen uitéén: een systeem van *relatie* (centraal zenuwstelsel) één van *voeding* (beoogd en verwerkelijkt door de activité affective). Bewust beleefd wordt nu slechts een zeer klein deel van de relatiewerkzaamheid ²⁾,

1) Het behoeft geen betoog, dat slechts door de identificatie van H. van levensuitingen met conscience-psychisme, deze definitie in een positieve omslaat.

2) Vergelijk de term ‚Verhoudingsleven‘ van Stenvers (Psych. Neurol. Blad. 1935).

terwijl de activité affective (onafscheidelijk te denken van de organische veranderingen) zich door de lichaamsgebaarwordingen en de pensée affective symbolique in het bewustzijn uit ¹⁾).

Alle organische, neurovegetatieve, toxische, circulatorische veranderingen, die een invloed op het centrale zenuwstelsel uitoefenen, zouden in de eerste plaats als gevoelens (b.v. van angst, euphorie, etc.) optreden, welke zich zouden „justificeeren”, door beelden („images symboles”) met een inhoud als ‚wilde dieren’, gevoel van kracht, etc. omdat het bewustzijn, basis van elke intellectuele werkzaamheid een orgaan is, dat speciaal beelden (images) verwerkt. Het is een „machine   connaitre”. Et nous verrons, que le connaitre n’est le plus souvent qu’une justification du sentir primordial (zooals dan de voorstelling van wilde dieren den angst zou „rechtvaardigen” of uitdrukken). Zoo dienen dan een groot deel van de voorstellingen, die oorspronkelijk hun ontstaan danken aan ervaringen van de buitenwereld als vertalingen, als symbolen van gevoelens, welke op hun beurt weer identiek zouden zijn met veranderingen van het organisch substraat ²⁾. Van alle illusies van het bewustzijn is de meest verbreide en minst doorziene die, welke berust op haar „aptitude justificatrice”.

De „loi de justification intérieure” is dan als volgt: „tout  v nement, extérieur ou intérieur au sujet, qui exerce une certaine influence sur la vie mentale, ne peut atteindre l’expérience intime, qu’à la condition d’apparaître à la conscience de soi, comme étant totalement ou partialement déterminé par elle même (comme étant totalement ou partialement son œuvre).

Men kan immers, zoo gaat Hesnard voort, door aangeboren noodzaak niet aanvaarden, dat er invloeden werken zonder dat men dit vermoedt of zonder dat men dit wil. Elke indruk, gebaarwording, aandoening, voorstelling, wilsbesluit, schijnt ons door onszelve goedgekeurd — hetzij als teweeggebracht door het wonder van onzen wil, hetzij als onderworpen aan de macht van de rede, hetzij als enkel afhankelijk van het toeval, of de willekeurige keten van omstandigheden van ons bewust persoonlijk leven — en geheel „natuurlijk” gemaakt in onze oogen krachtens onze

1) Symbool is volgens H. elke voorstelling, die de affectieve (organische) werkelijkheid uitdrukt en daardoor weer justificeert.

2) Dit deel van de theorie is gelijkloidend met de theorie van James Lange.

actieve of passieve tusschenkomst. Men zou van een ander gezichtspunt uit kunnen zeggen, dat de mensch voor het feit zelf, dat hij bewustzijn heeft en denkt, zich reeds verantwoordelijk gevoelt. Ter anderer plaatse zegt Hesnard nog eens: het bewustzijn is een organisch instinct van psychische assimilatie, van personificatie en personalisatie van uitwendige en inwendige indrukken, wat het individu de idee geeft van verantwoordelijkheid tegelijk met de bewuste kennisname.

Uit meerdere voorbeelden van „justificatie” in het normale leven citeer ik zijn verklaring van de gevoelens in de puberteitsjaren. „L'être pubéral est fait d'une affectivité en voie de virilisation, dans une raison infantile. D'où les essais justificateurs de son psychisme tout entier, de son activité consciente en particulier pour traduire, exprimer malhabilement tout ce que vibre et bouillonne dans les profondeurs de sa vie sentimentale et organique. Le jeune homme trouve habituellement naturels les sentiments nouveaux qui l'agitent; il en cherche la raison dans telle ou telle circonstance extérieure”. Jean Jacques Rousseau ontkwam aan een dergelijke justificatie, toen hij de rust van zijn filosofie toeschreef aan de „sécheresse de ses sentiments”.

Behalve voor het normale geldt deze wet nog duidelijker voor het abnormale zieleven. Van dit gezichtspunt uit betitelt H. het primitieve en regressieve denken in symbolen, als justification affective. Hij bestrijdt de meening van Freud, dat de symbolen door verdringing zouden ontstaan. De symbolen worden immers in zijn gedachtengang door het bewustzijn niet gekozen als vermomming; zij zijn de directe vertaling van affectieve stroomingen, affectieve justificaties. Van een raisonnement inconscient (Ribot) wil H. dan ook niet weten. Op dezelfde wijze is de droom: le justificateur du rythme émotionnel. De droombeelden kunnen dus vrij toevallig samenhangen en kunnen even goed wenschen als andere uitingen van het organisme vertegenwoordigen. De neurose (psycho-neurose) is alweer niet anders dan: justification de l'excitabilité affective endogène, en de psychose: réalité justificatrice de l'inconscient organique, een werkelijkheid, die door het subject als niet tot hem behoorend wordt geprojecteerd in allerlei hallucinaties, beïnvloedingsideeën, waanvoorstellingen, etc.

Reeds in dit résumé viel het moeilijk zijn schematiseerende ge-

dachtengang over te nemen. Door een poneeren van La Vie als „monon” overbrugt men naar ons inzien de kloof tusschen zijn en bewustzijn, tusschen „leving en beleving” slechts schijnbaar.

Op een enkel punt zullen wij hier ingaan. Ook Hesnard veronderstelt op grond van de justificatie, een primair aanwezig, bij hem zeer wijd opgevat gevoel van verantwoordelijkheid (beter een annexatiedrang, een assimilatiebehoefte te noemen). Daardoor krijgt de raisonnement de justification een veel grootere uitbreiding, dan hij bij Malebranche, Ribot, Dromard en in het algemeen heeft. Naar óns voorkomt voelt men zich het sterkst verantwoordelijk voor een daad en speciaal voor daden, die iets met een positieve of negatieve houding tot menschen te doen hebben. Minder sterk treedt het gevoel van verantwoordelijkheid op voor inhouden, die direct met een bepaalde waardeschatting samenhangen (meeningen, oordeelen, overtuiging, gezindheid). Nog minder voor gevoelsreacties (zie ook later) en in principe in het geheel niet voor „unvermittlelt” optredende belevingen, zooals zintuigelijke gevoelens, etc. (zie ook § V).

Zoo gevoelt o.i. de lijder aan paranoia persecutoria zich zelfs in uitgebreiden zin niet verantwoordelijk voor het geheimzinnig gevoel van vijandige belangstelling ¹⁾, die hij overal meent te bespeuren. Het is nu den patiënt niet in de eerste plaats te doen om zijn onrust tegenover zich zelf en zijn omgeving te rechtvaardigen, neen, het gaat hem om *klaarheid*, om een oplossing. Heeft hij die oplossing door *interpretaties* (interpretations exogènes, in de nomenclatuur van Sérieux en Capgras) gevonden, dan is het misschien mogelijk, dat hij met deze oplossing in de hand zijn latere uitingen en daden ‚rechtvaardigt’ tegenover een ander, maar dat is niet, wat hij behoeft. Hij voelt eerder behoefte, omdat zijn oplossing hem zelden geheel bevredigt, naar verdere interpretaties van zijn belevingen, hetzij pathologische of physiologische. Wanneer dus Hesnard dit mechanisme van interpretatie direct van een justificatieneiging, onder invloed van persoonlijk beleefde verantwoordelijkheid stelt, dan breidt hij de verantwoordelijkheid verder uit, dan het spraakgebruik en de beleving veroorlooft ²⁾.

1) Westerterp beschreef ook een geval van paranoia persecutoria, waarin dit een welwillende belangstelling was. (Diss. 1925).

2) Waarschijnlijk in de hand gewerkt door het feit, dat ‚juste’ in het Fransch zoowel rechtvaardig als passend beteekent.

Het gaat om de oplossing van iets, waarvoor de lijder zich in het geheel niet verantwoordelijk voelt. Pas later kan hij er zich eventueel op beroepen, dat zijn gevoel van vijandige opmerkzaamheid gemotiveerd is.

Nog sterker komt deze schematisering uit onder invloed van een leidende gedachte, wanneer men een ander voorbeeld van justificatie in den zin van Hesnard in het oog vat. Volgens Hesnards definitie, zou *alles* door de psyche geassimileerd, i.e. gejustificeerd moeten worden. Zoo zou bij de depressie alle depressief gevoel een rationeelen inhoud moeten assumeeren, waardoor dit gevoel weer gejustificeerd zou zijn. Dit is echter niet zoo. Het is integendeel opvallend hoe weinig lijders (wij hebben hier systematisch onderzoek naar gedaan) hun gevoel justificeeren in den zin van Hesnard. Op de neutrale vraag: hoe komt het dat U zoo neerslachtig bent? of u zoo onbehagelijk voelt, wordt gewoonlijk geantwoord met „ik weet het niet”¹⁾, terwijl de depressieve gedachten en waan-ideeën, als zij er zijn, dikwijls den indruk geven, ook voor het besef van den lijder, *meer* in de depressie te zijn opgenomen, dan als werkelijk primair te worden ervaren. Bij de impulsieve handelingen van encephalitisch Parkinsonisme heb ik, evenals anderen, kunnen constateeren, hoe de aandrang (b.v. tot suicide) als drang, niet als persoonlijk gericht zijn of dwang werd beleefd. Er liep een mechanisme af, dat de patiënt niet kon tegenhouden, maar wat hij in zijn persoonlijkheid niet kon plaatsens. Hier trad dus geen assimilatie (justificatie in den zin van Hesnard) op. Men zou kunnen tegenwerpen, dat dit nog wel later zou kunnen komen. Maar een *wet* is hier zeker niet.

De justificatie van Hesnard is dus een zeer speciale term in een speciaal systeem. Door de transformatie en assimilatie van de justificeerende instantie (hoe is deze te denken? het woord „wet” ontheft niet van nadere bezinning) wordt het onbewust psychische pasklaar gemaakt voor het gezelschap van de bewuste inhouden. Affecten krijgen een zin, feiten een plaats. De term justificatie is

1) Verlaine in „Il pleure”:

„C'est bien la pire peine
De ne savoir pourquoi,
Sans amour et sans haine,
Mon coeur a tant de peine”.

waarschijnlijk gekozen, omdat ‚juste‘ ook passend beteekent, maar tevens wordt het begrip verantwoordelijkheid sterk uitgebreid. Hoewel er relaties zijn met de justificatie, zooals wij die beschrijven en vooral met de afgeleide vormen, brengt Hesnard ons niet veel voor ons meer beperkt doel. Zelfs in onze afgeleide beteekenis gaat justificatie nooit zoover, dat het tot personalisatie wordt, hoogstens een *gewelddadig* inpassen in een bepaald waardesysteem.

Ed. Claparède schreef in 1927 ¹⁾ een verhandeling over het verschijnsel van de zelfrechtvaardiging. Vooral het waarom en hoe hield hem bezig. Hij ziet de „autojustification“ als een bijzonder geval van de „pensée affective“ of van de engere logique des sentiments (Ribot). Het gaat ers teeds om, een geschokte overtuiging te hulp te komen; „soutenir une croyance ébranlée“.

Convaincre	} autrui	Souci social. <i>Justification</i> . (Just. inconsciente)
		} soimême

Of *een ander* moet overtuigd worden: Dit zou dan een onbewuste justificatie zijn, d.w.z. men is zelf overtuigd van zijn goed recht (justification)

Of de persoon moet *zich zelf* overtuigen. In het laatste geval onderscheidt de schrijver een *rationalisatie* wanneer het een verstandelijke kwestie betreft, die de persoon overigens als zoodanig niet deert (souci intellectuel) en daarnaast een *autojustification*, wanneer men met de kwestie zich zelf moet rechtvaardigen (souci personnel, moral). Bij de rationalisatie is er weliswaar een affectieve drijfveer, n.l. de behoefte redelijk te zijn en te denken, een overtuiging redelijken grond te geven, doch de persoon *behoeft* daarmee zich zelf niet zoo in gevaar te zien (zie ook over rationalisatie pag. 107).

De rationalisatie kan onbewust of bewust verlopen, d.w.z. de fout kan het subject al dan niet als fout toeschijnen. Het psychisme is hetzelfde als van de justificatie in het algemeen.

1) L'autojustification. Archives de Psychologie 1927. p. 265.

In de autojustificatie wordt met de overtuiging het zelf verdedigd. Het geschiedt volgens Claparède *bewust*. (Hoe het bewust geschokte zelf dan toch tot rust komt, wordt in zijn laatste paragraaf: de paradox van de autojustification beschreven).

De autojustificatie wordt onderscheiden in ondervormen:

1) De *autojustification* in engeren zin: d.w.z. het uitkiezen van geschikte motieven, *alvorens iets te doen*, waar men zin in heeft, maar dat b.v. verboden is door den dokter. Dan kan men gebruik maken van de justification autoéchappative (een sigaret meer of minder is een te verwaarloozen grootheid) of van het autoprétexte: de tabak stimuleert tot werken.

2) *autoconsolation*, troostgedachten over een onprettigen *toestand*: wordt men b.v. gekweld door het besef oud te zijn, dan kan men reageren:

met een autoconsolation *laudative*: de ouderdom is rijp.

” ” ” *negative*: men is niet oud op zijn 65e.

” ” ” *méprisante*: de jeugd is eigenlijk een ongewenschte toestand.

3) *autopurification*: men ,wascht de handen in onschuld' wanneer men een daad *heeft* verricht en daarover zelfverwijt gevoelt. (In het Hollandsch: ,men tracht zich te verschoonen')

Deze autopurification is onder te verdeelen in:

autoexcuse { *negative* (ik heb daar geen schuld aan)

{ *positive* (ik heb daar goed aan gedaan).

imputation: de schuld op een ander werpen (c'est le chat).

Claparède tracht dus systematisch te onderscheiden tusschen verschillende nuances.

Veel aandacht besteedt hij aan de paradox van de autojustificatie. Hoe slaagt de mensch erin zich zelf te bedriegen: d'être son propre complice. De persoon splitst zich in twee deelen, waarvan het één het andere bedriegt. Het andere deel laat zich bedriegen (zoo zegt o.a. Dromard). Claparède is niet bevredigd door deze verklaring: waarom beïnvloedde de valsche argumentatie het gedrag of de overtuiging?

Dat deze invloed slechts schijnbaar is, dat het gedrag met de bijkomstige redeneering niets te doen zou hebben, lijkt hem onvoldoende verklaring. Wel kan de valsche redeneering voor een oogen-

blik den weerstand van het hogere ik verzwakken en aan de lagere tendens voorrang verleen. Maar deze voorstelling kan, volgens Claparède alleen voor een enkel geval gelden en niet voor een algemeene houding. Want hoe kan het redelijke ik bij voortdoring overwonnen worden? En dit is juist weer de vraag, waarvoor de oplossing wordt gezocht. Merkwaardig genoeg zegt Cl., dat hij ook de opvatting van autosuggestie niet kan aanvaarden en wel omdat daarbij onrecht wordt gedaan aan het feit, dat de justificeerende persoon juist niet de dupe is (of blijft) van de onware suggestie. Hier stuiten wij dus op de m.i. onjuiste voorstelling, dat autojustificatie bewust moet zijn (zie boven).

Cl. verklaart de paradox van de autojustificatie nu, door het te vergelijken met de houding, die kinderen in hun spel, acteurs en toeschouwers bij het tooneel aannemen. Een „fictie” heeft de macht over het gedrag, in de autojustificatie „spelen wij geloofje”: nous jouons à celui qui croit. Hij herinnert hierbij aan de theorie van Konrad Lange van de „bewuzzte Slbsttäuschung”, aan de „alsob-philosophie” van Vaihinger, de „will to believe” van W. James. Deze opvatting, die psychologisch inderdaad veel overeenkomst vertoont met de alsob-philosophie van Vaihinger, waarbij men bewust ficties opstelt, die „practisch wertvoll, aber logisch widerspruchsvoll” zijn, kan mij niet voldoen. De paradox van de zelfrechtvaardiging is slechts een bijzonder geval van verdringing in het algemeen. Hoe wij de verdringing verdringen zal later nog uitvoeriger worden gezien, maar in elk geval is de zienswijze van Claparède in het algemeen niet van toepassing.

Wat de indeeling van Claparède betreft, hiertegen kunnen verschillende bezwaren ingebracht worden. Het zwaarst weegt voor mij, dat de grens tusschen bewuste en onbewuste justificatiewerkzaamheid in werkelijkheid niet zoo scherp is, als Claparède voorstelt. De autojustificatie laat hij bewust plaats vinden (zie schema). Dit is, gezien zijn verklaring, dat hier feitelijk gespeeld wordt, logisch, maar met de werkelijkheid in strijd. In ons voorbeeld al, speelde Jan X in het geheel niet en was hij zich onbewust van zijn zelfbedrog, terwijl dit een echte justificatie, zelfs een autojustification in den zin van C. is (het geven van een positief motief ná de daad). Hij werd zich van zijn aandrang bewust maar benoemde de werkende kracht verkeerd. Voorts is de autopurification

voor ons juist het prototype van de ethische justificatie, de zelfrechtvaardiging, en geven wij aan het zich troosten over een toestand geen plaats in de justificatie, daar men zich alleen kan rechtvaardigen betreffende een eigen activiteit in den ruimsten zin: voorgenomen of reeds verricht.

Het verschil in behandeling van een voorgenomen of afgevoerd daad is niet zoo groot als C. het voorstelt. Natuurlijk ontbreekt bij een voorgenomen handeling meestal (niet altijd, zooals Claparède meent) het beroep op schuld van anderen.

Bij de genoemde schrijvers komt, evenals in mijn onderzoek meer de casuïstische zelfrechtvaardiging ter sprake, dan de zelfrechtvaardiging als reactie op een chronisch schuldbesef, of op schuld als kwaliteit van het menschelijk zijn.

In het voorwoord van zijn nieuwe druk van „De Neurosen” spreekt Carp ¹⁾ over deze laatste zelfrechtvaardiging, mede in verband met de onderscheidingen, die de existentie-philosophie maakt.

„Neurotisch is de geesteshouding van diegenen, welke een compromis hebben moeten sluiten tusschen de levensnoodzaak en een onvermogen het eigen zijn te rechtvaardigen. Zoo is het neurosebegrip of feitelijk een uitdrukkingvorm van een niet-in-de-wereldstaan, een existentieele stoornis. (Jaspers, Heidegger).”

In de levensproblematiek, die volgens Carp van verder strekkende aard is, dan de psychoanalytische en individueele psychologie naar voren brengt, speelt niet alleen de zorg en de angst voor het individueele ik-bestaan, maar meer nog de vraag naar de rechtvaardiging van het eigen zijn een rol. Het zijn en niet zijn wordt belangrijker dan macht, verlangen en sexueel begeeren. De angst voor alleen staan, voor vereenzaming, wordt centraal. De neurotische mensch tracht door het stellen van fictieve waarden zich de illusie te scheppen het zózijn te aanvaarden.

„De neurotische levenshouding is die van een zelfbedrog dat een zelfrechtvaardiging beoogt”

„. . . . De neurotische mensch schijnt inderdaad onvermogen zijn levensproblematiek onder de oogen te zien en tracht deze te ontwijken, waar feitelijk geen ontwijken mogelijk is. En hiermede is het conflict geteekend, waarin de neurotische mensch gewikkeld is, wanneer onvermogen als schuld ervaren wordt. Het

1) Carp: De Neurosen, Scheltema en Holkema, Amsterdam, 1939, pg. 1.

conflict van den neurotischen mensch is derhalve een gewetensconflict, in het leven geroepen door het besef, te kort te zijn geschoten in de uitvoering van de levenstaak, welke in laatste instantie samenvalt met de bestemming van den mensch. Als zoodanig dient de menschelijke levensproblematiek gezien te worden in het licht van zijn eeuwigheidsbestemming, m.a.w. van zijn wereldbeschouwing. Hiermede hangt samen de overtuiging, dat het wezen van ons geweten niet in psychologische begrippen kan worden gevat, noch door de psychologie kan worden verklaard. In dieperen zin gevat is het probleem van de neurose dan ook noch een psychologisch, noch een sociologisch, noch een ziektekundig probleem, maar bovenal een probleem van het Mensch-zijn."

De zelfrechtvaardiging, die Carp noemt, is als term te aanvaarden in de opvatting, dat ieder neurotisch mensch aan zijn bestaan als een schuld lijdt. Het zóó-zijn, het onvermogen niet anders te kunnen zijn, kan als schuldige traagheid worden beleefd, doch ik betwijfel of elke neuroticus dit gebrekkig zijn als schuld ervaart.

Het komt mij voor, dat in vele gevallen de neurotische stoornis en het totaal der neurotische levenshouding een reactie is op één als grenssituatie ¹⁾ ervaren verlatenheid, een vertwijfeling, die niet als schuld verwerkt wordt, maar tot angst, wanhoop, opstand, verzet, zich laten gelden, voert. Wel is dan de neurose toch een zelfrechtvaardiging te noemen, omdat zij het persoonlijk bestaan als zoodanig tracht te rechtvaardigen. Maar deze rechtvaardiging heeft dan een anderen zin: Het is dan niet aan de ervaren schuld, die identiek is met het persoonlijk bestaan, den grond ontnemen, maar het is het formeele recht op persoonlijk bestaan laten gelden.

Vanzelf komen wij zoo tot een algemeener begrip, nl. tot dat van het zelfbedrog, dat niet alleen kan dienen om het schuldigzijn (met den nadruk op ,zijn') te bedekken, maar ook de wijdere strekking kan hebben, elke pijnlijke ervaring te vermijden. De analytische en differentieele psychologie legt de meest verschillende vormen van zelfbedrog, vlucht en afweer, bloot. Hier verder op in te gaan zou ons te ver voeren.

Ten slotte citeeren wij van Van der Hoeven, uit zijn inleiding tot een boek van Paulhan ²⁾ het volgende: „Zij, wie de deugd ter

1) blz. 119.

2) F. Paulhan, de leugen in het karakter. Ingeleid door dr H. van der Hoeven. Brusse, Rotterdam, 1919.

harte gaat, voelen zich onbevredigd en neigen tot scrupules en zelfbeschuldiging". „Slechts door de leugen kunnen wij staande blijven, daar wij ons niet kunnen gedragen, alsof onze gebreken niet bestonden. De leugen wordt een hefkracht, ik zou haast zeggen een wonder, in ons geestelijk leven, waardoor het al zijn tegenstrijdige, ongelijke en onevenredige elementen verheft tot een synthese: de persoonlijkheid.

In de menigte vallen de tusschenschakels en remmen weg en daardoor is de menigte zoo verschrikkelijk. Der Schrecklichste von allen, is niet de mensch in zijnen waan, maar zonder dezen."

Omdat Paulhan het zelfbedrog in zijn algemeensten vorm behandelt en omdat wij ons tot medische schrijvers beperken, zullen wij Paulhan zelf niet verder bespreken.

In de volgende paragraaf keeren wij terug tot de subjectieve zelfrechtvaardiging, en leiden de behoefte daaraan af, uit het bestaan van een waardescala, als subjectief gegeven.

IV – NADERE DEFINIEERING

JUSTIFICATIE ALS SUBJECTIEVE (ZEDELIJKE) ZELFRECHTVAARDIGING

Er bestaat vrijwel voor ieder mensch een scala van waarden, een ‚Werttreppe‘, een hiërarchie van waarden, die verschillend van structuur en materiaal kan zijn. Deze waardescaal kan op gevoelsgronden of rationeel zijn opgesteld, zonder consequenties voor de werkelijke houding van de persoonlijkheid. Zij verkrijgt pas beteekenis voor óns, hier, wanneer de waarde ‚gewild‘ wordt. Dan is er eerst sprake van aanvaarding van verantwoordelijkheid. Het subject laat zich dan niet meer alleen door vluchtige sympathie, of wensch, of toevallige constellatie bepalen.

Verantwoordelijkheid is altijd zedelijke, ethische verantwoordelijkheid, zij heeft altijd met liefde te doen, zij het soms zeer in de verte (zie pag. 61). Het gaat hier om de *eigen* verantwoordelijkheid, (mogelijk om de eigen schuld) niet om de *moreele* maatstaf door anderen aangelegd.

Verantwoordelijkheid wordt het meest intens beleefd, wanneer er een conflict ontstaat tusschen de naar realisatie strevende waarden, of wanneer een waarde in haar verwerkelijking op andere wijze wordt belemmerd (b.v. door driftmatige impulsen). Een min of meer sterk ‚Sollenserlebnis‘ treedt op. Hoofdzaak is, dat in den strijd der motieven bij een wilshandeling dát motief voor het besef van het subject behoort te overwinnen, dat een hogere waarde vertegenwoordigt. Wanneer werkelijk die waarde gerealiseerd wordt, is er subjectief goed gehandeld.

Wij stellen geen bepaalde waardeschaal op: immers, dit zou buiten onzen opzet gaan. Wij geven geen waarden als waarden, maar als phaenomenen, of in phaenomenen opgenomen. Immers de phaenomenologie, zooals wij die beoefenen, pretendeert niet, zooals die van Husserl en Scheler, door ‚Wesensschau‘ tot kennis van de werkelijkheid te komen. Wanneer dan ook, wat ‚goed‘ is, anders

wordt geformuleerd dan wij in het volgende doen (b.v. door het aan een bepaalde waardematerie te binden), is dit methodisch geen bezwaar, daar de door ons ontwikkelde en beschreven psychismes relatief zijn ten opzichte van waarden en hun realiseeringen en niet aan een bepaald schema gebonden.

Zoo willen wij dan hier onder de waarde ‚goed’ in *absoluten* zin verstaan die waarde ¹⁾: „der wesensgesetzmäßig an dem Akte der Realisierung desjenigen Wertes erscheint, der (für die Erkenntnisstufe des ihn realisierenden Wesens) der höchste ist; der Wert böse aber, der am Akte der Realisierung der niedrigste erscheint, *Relativ* gut oder böse aber ist der Wert, der am Akte erscheint der auf die Realisierung eine, vom jeweiligen Ausgangspunkte angesehenen höheren Wertes, gerichtet ist . . .”, of: „Sittlich gut ist der wertrealisierende Akt, der seiner intendierten Wertmaterie nach, mit dem Werte übereinstimmt, der vorgezogen ist”.

De waarde ‚goed’ is echter in tweede instantie gegeven in tegenstelling met een overeenkomstige negatieve waarde.

Naarmate de waarde, die subjectief verwerkelijkt dient te worden, hooger in de scala geplaatst is, zal zij tot sterkere ethische conflictbelevingen aanleiding kunnen geven, ook eventueel tot sterkere schuldgevoelens. Op de mogelijke materie van de hoogere of lagere waarde, gaan wij hier niet in.

Wij verstaan nu onder justificatie in de meest eigenlijken en beperkten zin, die beweging in de persoonlijkheid, waarbij onder vervalsching van den als echt aan te nemen samenhang, door aanvoeren van onechte motieven, een handeling als ‚goed’, als ethische waarde-realiseering, wordt voorgesteld. Dit psychisme, dat ertoe strekt, om aan schuldgevoelens den grond te ontnemen, verloopt of eindigt onbewust. Voor het beleven staat ‚goed’ in dit verband tegenover ‚slecht’, en niet tegenover ‚minder goed’. Het minder goede is in elk geval op dat oogeblik verwerpelijk.

Door de justificatie bereikt men een (subjectieve) zelfrechtvaardiging: tegelijk met de handeling is ook de persoon gerechtvaardigd.

1) Definitie van Scheler: Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. Hatte Niemeyer 1921.

Een andere poging om schuldgevoelens den grond te ontnemen ligt in de pretentie, niet aan een echte wilshandeling te zijn toegelaten, maar bepaald te zijn geweest door als oorzaken voorgestelde factoren van den meest uiteenloopenden aard: *Causalisatie*. Op analoge wijze is dan een subjectieve zelfrechtvaardiging tot stand gekomen, althans een „disculpatie”.

Een derde mogelijkheid ligt in het afwentelen van schuld op anderen: *Transculpatie*.

Terwijl de genoemde, teleogische psychismes tot totale disculpatie, „ontschuldiging”¹⁾, trachten te voeren, zijn daarnaast eveneens teleologische redeneeringen mogelijk, die slechts een partieele disculpatie beoogen. Men zie het schema:

SUBJECTIEVE (ZEDELIJKE) ZELFRECHTVAARDIGING
(justificatio sui, autojustificatie, korthedshalve: justificatie)

totaal	a) door justificatie s.s. b) door causalisatie c) door transculpatie	}	schuldgevoel wordt de grond ontnomen door verdringing of verschuiving van het schuldigmakende.
partieel	a) door indifferentiatie b) door generalisatie c) door beroep op traditie, legaliteit, verjaring. d) door ridiculisatie.	}	schuldgevoel wordt de grond ontnomen door relativering van het schuldigmakende.

Andere middelen om aan de kwelling van het schuldgevoel te ontkomen vindt men in § IX beschreven.

Structureel analoog met de subjectieve zelfrechtvaardiging door justificatie, causalisatie, etc. zijn de afgeleide vormen, waarbij geen schuldgevoel aanwezig is, geen ethisch conflict bestaat. Mogelijk is het realiseren van de waarde wel gewenscht en begeerd, maar meer als algemeen streven naar integratie, aanpassing aan milieu, aesthetische of rationeele behoefte, etc. kortom, de verantwoordelijkheid van het realiseren van een waarde wordt anders of minder sterk beleefd. Men zie hiervoor § X.

1) In het Nederlandsche woord „verontschuldiging” klinkt „schuld” niet zoozeer als *subjectief* gevoelde schuld door. Een verontschuldiging is meestal meer formeel, meer bewust. Daarom is het woord voor mij niet goed bruikbaar.

V - PSYCHISMES TER TOTALE JUSTIFICATIE

Allereerst komt dus aan de orde:

a) De subjectieve zelfrechtvaardiging door justificatie van de daad of activiteit in het algemeen: Justificatie. s.s.

Wij bespreken achtereenvolgens van deze justificatie in engeren zin:

α) het uitgangspunt, met uitweiding over beleving van activiteit en verantwoordelijkheid).

β) het object, het justificandum.

γ) het doel (met uitweiding over schuldgevoelens).

δ) de wijze waarop (modus quo) (met uitweiding over verdringing).

a) HET UITGANGSPUNT VAN DE JUSTIFICATIE S.S.

Het uitgangspunt van de justificatie ligt in het beleven, het besef, de pretentie zoo men wil, van de persoonlijkheid ¹⁾, dader van zijn daden te zijn. Daarmede aanvaardt de mensch tegelijk verantwoordelijkheid tegenover zich zelf en anderen. In de verantwoordelijkheid houdt hij bij zich zelve stil, voelt zich niet een schakel in een onpersoonlijke causale reeks.

De ‚wilsdaad’ is in het optimale geval voor het subject een zinvolle activiteit, waardoor hij aan de gegeven in- of uitwendige realiteit iets verandert. Voor het denken is de ‚vrije wil’ (beter de zelfbepaling) een fictie. Voor het levende leven is zij het niet,

1) Alle psychische Vorgänge, sofern sie über sich hinaus auf einen individuellen und durchgehends verständlichen Zusammenhang hinweisen, der von einem Individuum mit dem Bewusstsein seines besonderen Selbst erlebt wird, konstituieren die Persönlichkeit (Jaspers: Psychopathologie). Bij deze definitie ontbreekt het accent (wat ook in het spraakgebruik meeklinkt) op de persoonlijke activiteit in zijn bijzonderheid. Trouwens geen enkele definitie van psychische phaenomenen of samenhangen is mogelijk. Het zijn hoogstens verwijzingen naar datgene, waarvan de ander door eigen ervaring weet heeft of kan krijgen.

kán zij het niet zijn, noch in eerste instantie, noch in laatste instantie, na alle verstandelijke reductie. Het woord ‚vrij‘ is trouwens misleidend: de vrijheid is voor de beleving minder ter zake doend, dan de beleving van eigen activiteit en verantwoordelijkheid ¹⁾. Vrijheid wordt alleen in tegenstelling tot eventueele onvrijheid beleefd. Beletsels kunnen juist aanleiding zijn tot optimale wils-handelingen. Ook experimenteel is dit vastgesteld.

Wij doen geen onderzoek naar de mogelijkheid van een „vrije“ wil. Wij stellen het probleem enger: wanneer wordt daderschap, persoonlijke activiteit *beleefd*? Het antwoord hierop luidt: het sterkst in de wilsakt ²⁾. Het is gelukt de wilsakten experimenteel te bestudeeren, mede op grond van de introspectie van de proefpersonen. Een gebruikelijke techniek is de volgende:

Een aantal zinloze lettergrepen wordt uit het hoofd geleerd, zoodat telkens bij het noemen of verschijnen op een scherm van de eerste lettergreep, de tweede, die erbij uit het hoofd geleerd was, kan worden genoemd. Er ontstaat zoo een ‚determineerende tendens‘, een neiging tot het reageeren op een zeer bepaalde wijze, door oefenen, ‚instampen‘ verkregen.

Na voldoende oefening wordt nu een andere opdracht gegeven. Een voorbeeld: op het scherm verschijnt plotseling een der bekende lettergrepen, doch met de opdracht erbij: rijm!. Aangezien de reactietijd tegelijk wordt opgenomen, komt de proefpersoon in een zeer bepaalde situatie. Hij zal later, op grond van zijn introspectie, verklaren, dat hij de opdracht realiseerde, aanvaardde en niet dan met moeite de overgenomen opdracht, tegen de determineerende tendens in, kon volvoeren. Ook keuzehandelingen kan men op eenzelfde wijze experimenteel, gepaard met introspectie, opwekken. Ik zelf heb indertijd, op instigatie van Grünbaum, behalve door proeven als boven vermeld, wilshandelingen opgewekt, door verzet te laten bieden tegen een pijnlijke elektrische prikkel.

Uit de door de proefpersonen gegeven verslagen kon Ach ³⁾

1) Vergelijk: Hier sta ik, ik kan niet anders.

2) Wilsakt, „vertaling“ van Willensakt, datgene wat de introspectieve kern van een wilsbesluit uitmaakt. Lindworsky definieert Willensakt als: antizipierende Setzung eines bestimmten kommenden Verhaltens.

3) Ach: Über den Willensakt und das Temperament. Leipzig 1910. Men zie ook L. Bouman. Experimentelle Untersuchungen über den Willen bei Normalen und Psychopathen. Psych. en Neurol. Blad. 1919.

concludeeren, dat bij deze proeven als echt te definieeren wils-handelingen optraden, naast andere reacties, die dien naam niet ten volle, of in het geheel niet verdienden. De wilsakt in zijn niet verzwakten, vollen vorm, werd gekenmerkt door verschillende elementen:

- 1e. de lichamelijke spanningsgewaarwordingen.
- 2e. het besef: ik wil dát (dus niet iets anders).
- 3e. door het besef: ik wil, wil werkelijk.
- 4e. het gevoel van krachtsinspanning, te grooter, naarmate de wilsconcentratie sterker is.

In het: ,ik-wil (werkelijk), het nadrukkelijk positionemen, wordt het ouderschap beleefd. Even belangrijk voor ons is het: ,ik-wil-dát'. Het dát, het object, wordt in de periode van de motiefvorming gezien.

Op de proeven van Ach is veel kritiek geleverd, het bleek, dat minder gemechaniseerde proefopstellingen betere resultaten opleverden. Er trad te gemakkelijk een sleur op, afspraakjes van de proefpersoon met zich zelve, e.d.

Lindworsky¹⁾ kwam op grond van deze en andere experimenteele wilsonderzoekingen (o.a. van Barrett) tot de conclusie, dat voor de proefpersoon alleen sprake was van een echte wilsakt en wilshandeling, wanneer hij het motief voor de handeling als *motief* beleefde, d.w.z. wanneer hij tijdens de complexe belevingen van de wilsakt in het motief een „waarde” vóór (gegenüber) zich zag. Dit heb ik persoonlijk kunnen bevestigen. Het motief, dat aanleiding geeft tot een bepaalde wilsakt, behoeft niet bepaald tot het gevoel te spreken. Wel kan men steeds van een waardeeren, een waardebeleven spreken, ook al spreekt het motief meer tot het verstand dan tot het gevoel. Het kon voorkomen dat een keuzereactie niet op grond van een werkelijk motief, waarin dus een waarde bewust aanschouwelijk aanwezig is, maar op grond van een zuivere associatie tot stand kwam: het eene alternatief „trok” alleen maar meer aan dan het andere. Dan vertegenwoordigden de alternatieven uit de proefopstelling geen waarde, de proefpersoon koos automatisch; er was een passief laten voor-

1) Lindworsky: Der Wille, seine Erscheinung und seine Beherrschung 3e Aufl. S. 208 ff. Leipzig, Barth, 1923.

gaan van een der alternatieven, Lindworsky spreekt dan niet van motief, maar van ‚Wirkursache‘.

De volle, optimale wilshandeling op grond van een echte wilsakt kwam in de experimenten dus alleen tot stand, wanneer een bewuste ‚waarde‘ of motiefvorming leidde.

Reeds Ach nam bij zijn proeven een „verkort“, een „zwak“ en een „geoefend“ willen waar. Deze zijn niet als volle wilsakten te beschouwen.

Het spreekt wel vanzelf, dat de wilsakt als zoodanig een voorgestelde waarde niet kan realiseren, buitenbewuste mechanismen, energieverschuivingen, remmingen, ontremmingen, zijn conditie voor de mogelijkheid van de wilshandeling, evenzeer als bij het driftmatige doen (met welk woord ik het verschil met handeling aangeef). Na deze bespreking van de wilsakt, met bijzondere aandacht voor het beleven van het *ik wil* en voor het beleven van het motief als een „waarde“, wend ik mij tot de vraag in hoeverre in de drift activiteit en verantwoordelijkheid wordt beleefd.

Het driftmatige doen onderscheidt zich phaenomenologisch in vele opzichten van de wilshandeling. In de drift is op zich zelf reeds een relatie tot een bepaald object of objectengroep gegeven. Dit object kan min of meer bewust zijn. Het kan ‚bewust‘ gegeven zijn, zonder als object afgesplitst te zijn in een Subjek-Objekt-splitsing. Er zijn andere lichamelijke spanningsgevoelens dan bij de wilshandeling; het object staat dicht bij het lichaams-ik (Schilder¹). Het driftobject verwekt een sterkere lichamelijke resonantie dan het wilsobject; het subject zelve voelt zich passiever, soms geheel opgenomen in de drift zelf; het ‚ik-wil-werkelijk‘, ontbreekt. Van motiefvorming is geen sprake, daar het afwegen van de waarde van de vrijwel automatisch verloopende handeling tegenover andere mogelijkheden niet plaats vindt. Lustgevoelens overwegen, de objectiveering van de ‚handeling‘ is betrekkelijk gering, kortom, er ontbreekt een vergelijkend waardeperspectief. Daarbij komt nog het dringen van de drift, van de „stroom“ zelve, naar bevrediging en ontspanning²). Er zijn overgangen van de

1) Mediz. Psychol. Berlin, Springer, 1924, S. 32.

2) Dat de dieptepsychologie de wilshandeling met de drifthandeling in wezen identiek stelt, gaan wij hier dus voorbij. Wij moeten in elk geval de onderscheiding handhaven, omdat de beleving verschillen oplevert, van groot belang voor ons onderzoek.

drifthatelingen naar de wilshandeling, naarmate het driftgebeuren meer geobjectiveerd wordt. De driften worden dan gebruikt, uitgesteld, verdrongen, onder invloed van motieven en wilsakten gebracht. Wilshandelingen kunnen daarentegen via een verzwakt willen of geoeffend willen, geheel automatisch 'een tweede natuur' worden.

Er ontstaan tengevolge van het objectiveren van het driftgebeuren en het brengen daarvan in een persoonlijk waardeperspectief, allerlei 'overgangen' van drift- in wilshandelingen, zonder dat het phaenomenologisch principieele verschil verloren gaat. Dit objectiveren kan zijn oorsprong vinden in het optreden van een andere drift, een uitwendige tegenstand, een inwendige weerstand, een actieve, persoonlijke houding, etc. De persoon kan 'ja', 'het zij zoo', 'neen' zeggen in het oorspronkelijke driftgebeuren. Daardoor treden allerlei veranderingen, sublimeringen, verdringingen op. In elk geval is dan een actief verantwoordelijk positioneren te eeniger tijd aanwezig.

Rest nog de vraag, of in het driftgebeuren zelf toch ook een accent van persoonlijke activiteit gelegen is.

Schilder¹⁾ meent, dat er een zekere activiteit beleefd wordt, maar dan een activiteit van dezelfde orde, als die van passieve opmerkzaamheid. Dan richt men zich ook *tenslotte* tot een zeker object. In het algemeen zal men kunnen zeggen, dat het belevende subject zich passief voelt, vooral wanneer een inwendig verzet zonder resultaat was. Dit neemt niet weg, dat de drift dan toch in zijn afloop en beleving gestoord kan worden door nog aanwezigen weerstand. Het bewuste subject beleeft, naar gelang van zijn bijzondere structuur of casuïstische houding, de driftuitingen verschillend. Het 'ja'-zeggen tot de drift kan een weloverwogen daad geweest zijn, of een 'het-zij-zoo', een 'fiat', in alle nuances van argeloos, ongebroken meegenomen worden, tot een bewust 'ja'-zeggen. Deze persoonlijke houdingen hebben invloed op de mate van verantwoordelijkheid, die men voor het driftgebeuren voelt, afgezien nog van de beleving van activiteit in het gebeuren zelf, die steeds betrekkelijk zwak is.

Bij de z.g. impulshandelingen, waar dus de drift zich op onge-

1) Schilder l.c. S. 34.

wone of ongewoon snelle, overrompelende wijze manifesteert, kan het belevende subject het gevoel hebben ‚er niet bij’ geweest te zijn. Schuldgevoel bij impulsieven moord kan geheel ontbreken.

Het positiekiezen tegenover en in de drift is een menselijke eigenschap, al zal dit bij dieren niet geheel ontbreken. Met name in de cultuur tracht de mensch positie te kiezen, zij het ook, dat de driften als zoodanig onoverwonnen en . . . onmisbaar zijn.

Wij concludeeren dus, dat men zich in de drift bijna of geheel als passief kan beleven en, eenmaal in de drift opgenomen, dan ook geen verantwoordelijkheid ervaart, doch dat in de wijze van positie nemen tegenover de drift een persoonlijke activiteit en verantwoordelijkheid pleegt aanvaard te worden, sterker, naarmate men de voorwaarden voor het opwellen van de driften als beïnvloedbaar heeft onderkend. Een *indirecte* verantwoordelijkheid treedt op.

In optimale wilshandelingen daarentegen, wordt een *directe* activiteit en verantwoordelijkheid beleefd. Dit geldt ook, meer extensief, voor andere uitingen, van actief positie nemen zooals partij kiezen: zich inzetten, zich richten naar ¹⁾, etc.

Na het bezien van drift en wilshandeling verder vragen wij thans, in hoeverre wij ons in *gevoelens* actief en vóór gevoelens verantwoordelijk voelen. Uit methodische overwegingen gebruiken wij de indeeling van Scheler ²⁾. Wij beperken ons in het weergeven van zijn indeeling zooveel mogelijk tot de vraag naar het beleven van activiteit en verantwoordelijkheid.

1e. De *zinnelijke* of *gewaarwordingsgevoelens*.

Deze gevoelens van lust en onlust, die direct met *zintuigelijke* gewaarwordingen samenhangen, worden als biologisch, causaal bepaald ervaren. Zij kunnen door de adaequate prikkel toe te passen, willekeurig worden opgeroepen. Iets doet mij pijn (wij zien hierbij af van de ‚Akt’zijde, deze is in het beleven immers niet of nauwelijks gegeven. Later kom ik nog hierop terug).

2e. de *lichamelijke*- of *vitale* gevoelens (ik *voel* mij behagelijk,

1) Vgl. Zutt: Die innere Haltung. Mon. Schr. f. Psych. u. Neur. Bnd 73.

2) M. Scheler: Zur Schichtung des emotionalen Lebens in: ‚der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik’. Niemeyer, Halle, 1921.

De betiteling van de indeeling van Scheler is echter voor de psychopathologie verwarrend.

vermoeid, etc.) zijn ook direct gegeven. Men zoekt en vindt eventueel een oorzaak. Zij zijn in zekere mate te beïnvloeden of op te wekken.

3e. De *psychische* gevoelens (ik-gevoelens) daarentegen worden niet als een lichamelijken toestand ervaren, al kunnen zij lichamelijke begeleidingsverschijnselen hebben. Zij hangen begrijpelijk samen met belevingen en zijn in dezen zin gemotiveerd (b.v. het overlijden van den geliefde brengt droefheid te weeg).

In de wilsakt beleeft de persoon een door hem bewerkte, zinnvollen samenhang; hier is een passief beleefde zinvolle samenhang. In beide gevallen wordt van ‚gemotiveerd’ zijn gesproken, doch overigens moeten wij deze samenhangen, juist in dit onderzoek, streng scheiden. In het eerste geval is er sprake van *doel*, in het tweede van *zin*.

Het is zeer wel mogelijk, dat secundair een psychisch gevoel wordt gewijzigd, doordat men zich waardeerend — corrigeerend, plaatst tegenover dit gevoel, of tegenover den grond daarvan, het gemotiveerd zijn dus beperkt, wijzigt of aanvecht, en daarmee de gevoelens zelve. Men kan deze gevoelens echter niet zoo maar oproepen of afwijzen: zij nemen ons in en hebben een verloop.

Wanneer het subject een bepaalde houding nastreeft, waarin alle psychische gevoelens gekeurd, verdrongen of aanvaard worden, wordt voor het toelaten reeds een verantwoordelijkheid geponeerd. Een botsing tusschen houding en echtheid, bewerking en beleving, kan dan haast niet vermeden worden, en vele neurosen ontspringen hier. Tengevolge van de subjectieve eisch, dat deze gevoelens op een bepaalde, subjectief aanvaardbare wijze moeten gemotiveerd zijn, ontstaat dan eenzelfde beweging als de justificatie van handelingen. Ook deze psychische gevoelens kunnen valsch „gemotiveerd” worden, waarbij het subject van de verkeerde veronderstelling uitgaat dat hij zedelijk verantwoordelijk is voor gevoelens die hem innemen, of zelfs in hem oprijzen. ‚Hij’ kan zich hoogstens voor zijn actieve houding („innere Haltung”) tegenover deze gevoelens verantwoordelijk achten. Maar hier zijn karakterologische verschillen.

4e. De vierde groep van gevoelens, die Scheler de geestelijke noemt, omvat die van gelukzaligheid en rampzaligheid. Deze gevoelens doortrekken de *geheele* persoonlijkheid; zij worden beleefd,

als ontstaan geheel buiten eigen wil of intentie, als genade of als vloek ¹⁾.

Resumeerend kunnen wij zeggen, dat bij sommige gevoelens wel een zekere activiteit, in de wijze van ontvangst, de houding er tegenover wordt gevonden, maar dat de passiviteit — overheerscht — en dat de verantwoordelijkheid hoofdzakelijk wordt beleefd in het al of niet-scheppen van de voorwaarden voor het ontstaan van die gevoelens (evenals bij de driften). Verdergaand in het vragen naar activiteits- en verantwoordelijkheidsbeleven merken wij nog op, dat elke waarneming, lichamelijke sensatie, herinnering, voorstelling, etc. een timbre van persoonlijke activiteit (een „Akt” zijde heeft), zonder dat men zich verantwoordelijk in den gewonen zin zal achten. Er is zelfs gediscussieerd over de vraag of „Akte” wel doorleefd worden: sind Akte erlebbar?). Geënt waarschijnlijk op deze ternauwernood beleefde activiteit (slechts in de depersonalisatie pijnlijk gemist), kan bij hysterieën en neurosen een overdreven besef van activiteit en verantwoordelijkheid optreden. Correleerend daarmee, bestaat de fictie dit zóó-zijn te kunnen veranderen, te moeten veranderen.

Wanneer Hesnard zegt, dat de mensch door aangeboren noodzaak niet kan aanvaarden, dat er invloeden werken, zonder dat men dit vermoedt of wil, en dat men alles actief of passief assimileert („justificeert”), dan is voor zijn redeneering een zekeren grond te vinden in dit accent van activiteit. Bij maximale uitbreiding van het gevoel van (vermeende) activiteit en (vermeende) verantwoordelijkheid past dan ook zijn uiterst wijde begrip van justificatie.

Deze uitbreiding aanvaarden wij niet. Wij gaan uit van het phaenomenologisch datum, dat, in zooverre het subject waardeerend positie kiest, hij werkelijk een invloed, activiteit, soms meer soms minder effectief, soms meer soms minder integreerend, zal kunnen uitoefenen, of meenen te kunnen uitoefenen. Er zijn groote subjectieve verschillen in de beleving van de mogelijkheid van de persoonlijke activiteit, doch in het bovenstaande hebben wij met

1) Terloops zij hier opgemerkt, dat Jan X (zie pag. 6) na zijn bekeering een toestand van gelukzaligheid doormaakte, die twee uur duurde. Hij ondervond dit als een genade, maar bad, dat het op mocht houden, omdat deze „bevinding” hem te passief was.

grootte lijnen het in het algemeen als zoodanig beleefde weergegeven. De genoemde verschillen kunnen door persoonlijke structuur of door een onechte houding bepaald zijn. Parallel hiermede gaat een al dan niet grootere uitbreiding van het verantwoordelijkheidsgevoel en een meerdere kans op en noodzaak tot justificatie.

β) HET OBJECT VAN DE JUSTIFICATIE- EN HET JUSTIFICANDUM

Uit het bovenstaande volgt, dat redelijkerwijs het subject, dat persoonlijkheid wil zijn, alleen datgene zal justificeeren, wat hij als onder zijn wilsbereik liggend beleeft of oordeelt.

In de eerste plaats zullen ter zelfrechtvaardiging handelingen gejustificeerd worden, doch te gelegentijd of bij bepaalde subjecten, ook al datgene, waarin het subject zich zelfs maar van een accent van activiteit bewust is.

Voor gevoelens (psychische gevoelens in den zin van Scheler), bestaat de behoefte, deze ‚gemotiveerd’ te zien, al dan niet in overeenstemming met de werkelijke (in dit geval passief beleefde) samenhang. Daar gevoelens de persoon overkomen, innemen, is er in het algemeen geen behoefte de genese, maar wel het blijven vasthouden te justificeeren. Voor streven ¹⁾, gezindheid, houding, waarin een handelingszijde en een gevoelszijde kan worden onderscheiden, kunnen justificatie en vervalschte motiveering van gevoel elkaar aanvullen of afwisselen. Hier zijn trouwens overgangen.

Tenslotte kan het zóó-zijn als men is, in den ruimsten zin, gejustificeerd worden: men zou niet anders willen zijn dan men is ^{2) 3)}.

1) Hoe belangrijk de verhouding van driften tot strevingen ook is, voor ons onderwerp behoeven wij dit thema niet verder aan te snijden. Dat alle energie uit driftenergie moet stammen verandert niets aan het principieele belang van het actief positie nemen, waardoor voor sommige strevingen verantwoordelijkheid kan worden gevoeld. vgl. de indeeling van Rombouts: in zijn dissertatie.

2) zie pg. 28 (bespreking Carp).

3) Diese Raubvögel sind Böse; und wer so wenig als möglich ein Raubvogel ist, vielmehr deren Gegenstück ein Lamm, sollte der nicht gut sein? Nietzsche, (Jenseits von Gut u. Böse).

7) DOEL VAN DE JUSTIFICATIE

Wij zagen, dat in de wilsakt een ‚ik-wil-werkelijk‘ wordt beleefd en dat het motief als een waarde ter verwerkelijking verschijnt. In het praktische leven wordt de wilsakt weliswaar als zoodanig niet zeer frequent of niet zoo intens ervaren. Niettemin blijft de wilsakt en wilshandeling van principieele beteekenis.

In de justificatie wordt ten onrechte een goede of relatief goede waardeverwerkelijking gepretendeerd (zie pag. 31). Wat een waarde is, hoe zij ontstaat, is een vraag, die ik in al haar omvang niet bij machte zou zijn hier te behandelen. *Dat* er gewaardeerd wordt, dat iets de moeite der verwerkelijking waard is, dat is het, waar het voor ons phaenomenologisch op aan komt, en waar het voor hem, die justificeert, in werkelijkheid op aan komt (of schijnt te komen!)

Wanneer dit waarde-willen-verwerkelyken een ernstig karakter draagt, bevindt het subject zich in de sfeer van verantwoordelijkheid, zedelijk conflict, mogelijk schuldgevoel. Een schuldgevoel, al of niet met angst gemengd, liever wég te werken, dan te verwerken, is het doel van de justificatie. Dit, alsmede het streven persoonlijkheid te zijn in den zin, zooals in *a*) geschetst, bepaalt ook de richting, n.l. naar het pretendeeren van een verdienstelijke, een *goede* handeling. Teneinde een betere voorstelling te verkrijgen van het belang, dat het subject schijnt te hebben bij het wégwerken van schuldgevoelens, gaan wij na, hoe de medische psychologie de schuldgevoelens pleegt te bezien.

Over de psychologie van het schuldgevoel wordt in de meeste psychiatrische leerboeken weinig of niets gezegd. Noch de phaenomenologie, noch de genese wordt besproken. Dit geldt zelfs voor de psychopathologie van Jaspers. (Daarentegen wijdt hij in de Psychologie der Weltanschauungen een belangrijk hoofdstuk aan de schuld als grenssituatie en de reacties daarop). In den index van het leerboek van Kraepelin 1927 komt schuldgevoel niet voor. Daarentegen heeft de psychoanalyse zich in hooge mate met het schuldgevoel beziggehouden. Wij moeten overigens boeken over filosofie, psychologie, ethiek opslaan om ons te oriënteeren, zelfs de karakterologische litteratuur is zeer karig in dat opzicht. Wij willen ons niet te ver van de phaenomenologie en de begrij-

pende psychologie verwijderen en van de bovengenoemde wetenschappen geen gebruik maken.

Geheel buiten onze beschouwingen valt dus direct de schuld geobjectiveerd en gequantificeerd gezien. Evenzeer als in het vervolg van dit geschrift de justificatie alleen als een in het subject verloopend psychisme wordt behandeld en niet in zijn mogelijke beteekenis in theologisch-ethischen, metaphysischen of juridischen zin, zal schuld alleen als beleefd, gevoeld of beseft, c.q. verdrongen, worden behandeld.

Thans volge een résumé van datgene, wat er op psychologisch en pathopsychologisch, resp. karakterologisch gebied als van belang door ons werd aangetroffen, waarbij wij de psychoanalytische beschouwing het laatste refereeren.

Vera Strasser, in haar boek *Psychologie der Zusammenhänge und Beziehungen* ¹⁾, wijdt aandacht aan het schuldgevoel en de ontwijking daarvan. Der Einzelne, je nach seiner physischen und psychischer Konstitution, nach Körper und Gehirn einerseits und je nach der Familie, nach der verschiedenen Kreisen, Gruppen, Klassen andererseits vergleicht seine Funktion mit den Forderungen der Gesamtheit und vermag in diesem Vergleiche bei sich einen gewissen Rückstand, ein Minus zu empfinden. Ist ein solches vorhanden, so verlangt die Gesamtheit, dass der Einzelne es nicht nur empfinden könne oder dürfe, sondern müsse und solle. Der Gefühlsgedanke, welcher sich mit diesem Minus befasst, ist das Schuldgefühl.

Zij onderscheidt *schuld* (— een getuigenis van de eischen van de gemeenschap) en *geweten*, dat van meer persoonlijke aard zou zijn, een antwoord op individueele afhankelijkheid (persönliche Abhängigkeiten). Zij spreekt dan ook van een „gewetensgevoel”. Schuldgevoel is iets monumentaals en neemt de geheele persoonlijkheid in beslag; geweten is een voorbijgaand reguleeren van de persoonlijkheid, zooals gewetensknagingen een voorbijgaande kwelling zijn(!). Het geweten behoeft bij het schuldgevoel niet bepaald mee te spreken, wanneer de schuldige daad zich op den persoon zelf betreft.

Schuldgevoel wordt door een buitenstaande instantie gedicteerd, geweten door het eigen ik.

1) Verlag Springer, Berlin 1929, S. 301, en volgende.

Menschen zonder schuldgevoel kunnen minderwaardige of zeer hoogstaande menschen zijn. De laatsten aanvaarden groote eischen van de „Gesamtheit" als vanzelfsprekend, zij zetten zich in en rekenen zich de kleine tekortkomingen of hun begrensdeheid niet aan. De kleine schuldgevoelens van den onzelfstandige, verwerkt de zelfstandige niet als schuldgevoel. Het nerveuze karakter wordt meer door zijn geweten, dan door het monumentale schuldgevoel geplaagd. En dit geweten brengt hem niet tot correcties, maar tot verder geïntimideerd zijn en uitwijken voor het leven, of juist tot een zich afkwellen met gewetensquesties ev. gevolgd door dwanghandelingen, waardoor het leven hem verder ontgaat. Hij heeft dus wel schuldgevoelens, maar meer als „horror" en niet als monumentaal schuldgevoel.

Even later zegt V. Strasser: „Wir vergessen dass selbst schuld zu sein, Gipfelpunkt aller Selbstständigkeit, in diesem Sinne der Unabhängigkeit, der Freiheit ist, dass das Anerkennenkönnen des Schuldgefühls uns befähigt nie ein Schuldgefühl zu haben.

Het schuldgevoel op de wijze, zooals de nerveuze dat heeft, is voor hem, omdat hij onzelfstandig is, onverdragelijk.

Op twee manieren houdt hij zich daarmee bezig:

- 1e. door het afwentelen (anderen de schuld geven en verantwoordelijk te stellen).
- 2e. door het noodlot schuldig te verklaren.

Daarnaast bestaat de pose van martelaarschap: de schuld als van anderen zijnde, op zich nemen of het kweken van doffe onverschilligheid.

Het afwentelen van de schuld treedt volgens V. S. niet op om het Selbstgefühl, het zelfbesef te redden, maar omdat er geen zelfbesef is.

De zelfbeschuldigingen bij de hebephrenen berusten niet op een zich toetsen aan de gemeenschap (Gesamtheit) maar aan zijn ficties.

De melancholicus, die alles wat levensontplooiing betreft, negeert, afkeurt, en zich daarom van een levensfunctie remmend tempo bedient, komt er gemakkelijk toe, zich zelf aan het leelijke en onverdragelijke van de wereld schuldig te verklaren, daar hij zijn ik tegenover de wereld stelt.

De bezwaren, die tegen deze beschouwingen te maken zijn,

blijken vanzelf aan het eind van dit hoofdstuk, uit de gedachten, die ik daar ontwikkel.

De opmerkingen van Vera Strasser zijn, hoewel onsystematisch, dikwijls treffend. Ik zal mij van een gedetailleerde bespreking onthouden. Uit mijn eigen opmerkingen blijkt telkens hoe mijn opvattingen in dezen zijn.

Een uitzondering wil ik maken voor haar verklaring voor depressieve schuldgevoelens. In tegenstelling tot de psychoanalytische opvatting ziet zij de schuldgevoelens van den depressielijder als een reactie door contrastwerking. (Bij de nerveuze mensch ziet zij ook het schuldgevoel als ervaring van een minus ten opzichte van de gemeenschap). Ik geloof in haar eigen gedachten verder te gaan wanneer ik zeg, dat bij den depressielijder, boven zijn verminderd vitaal functioneeren, de stem van een gezonde persoonlijkheid hoorbaar is, die, overigens ten onrechte, zich zijn remming verwijt.

Marcinowski geeft de volgende ontwikkeling van het schuldgevoel ¹⁾.

Het toebrengen van leed aan een *niet-geliefde* instantie gaat gepaard: of (1e) met leedvermaak, of (2e) met een „hondgeweten“, n.l. vrees voor een mogelijke straf (wanneer de benadeelde macht kan uitoefenen).

Wanneer daarentegen het leed aan een *geliefd* persoon wordt toegebracht (3e), al is het in gedachten, dan voelt men zich gedrongen de bedreigde liefdesrelatie te herstellen. In plaats van zich te onttrekken aan bestraffing, wordt men tot bekentenis genoopt. *Angst* dwingt daartoe. Angst is het gevoel geen toevlucht te hebben, geen tehuis, geen „Heim“. Is de gevreesde autoriteit en de geliefde instantie dezelfde, dan zijn vrees en angst niet altijd te scheiden. Van daar de verwisseling in het spraakgebruik.

Schuld, echt schuldgevoel, is echter altijd alleen „schuldangst“ (het 3e geval) en nooit vrees voor gevolgen. De schuldangst kan zelfs optreden door het gevoel van tekort schieten in eigenschappen. De geliefde persoon kan verbreed worden gezien als een groep. Ook dan moet een bedreigde liefdesbetrekking intact worden ge-

1) *Schuldgefühle*. Niels Kampmann Verlag, „Der nervöse Mensch“, Band XI. Prien am Chiemsee (zonder jaartal).

houden. Hieruit vloeien principes van ethiek voort. Bij een verdieping van de liefdesbetrokkingen ontwikkelt zich de religieuze houding, het religieuze schuldgevoel. Maar ook hier is het streven naar geliefd worden: Gods kind te zijn en willen blijven, het beslissende. Het schuldgevoel is dus in eerste instantie geen ethisch maar een erotisch probleem.

Wanneer God in de eerste plaats als wreker en straffer wordt gezien, wordt de verhouding door vrees (vgl. „hondegeweten”) gekenmerkt. Er is dan een streven vooral niet „slecht” te zijn. Men leeft „goed” d.i. vooral niet slecht, op grond van een „slecht, boos geweten”. Dit slechte geweten is het begeleidend verschijnsel van een gevreesde „Liebesvereinsamung”.

Alle schuldangst, misschien zelfs alles wat wij angst noemen, is begeleidend verschijnsel van een dreigende liefdesonttrekking — de angst is dan van een finaal karakter, want hij verhindert b.v. de voltrekking van niet geoorloofde handelingen.

De echte schuldangst echter leidt tot bekennen en straf te aangaan teneinde de verhouding te herstellen; vrees voor bestraffing daarentegen tot list.

Marcinowski ziet schuldgevoelens als uiterste toespitsing van minderwaardigheids gevoelens; beide wortelen in de erotiek. Er bestaat een adaequaat, echt minderwaardigheidsgevoel¹⁾, dat de neuroticus echter toespitst. Een dergelijk verschil is er tusschen de echte schuldangst, die een gebod of verbod *erkent* en de vrees van den neuroselijder, bij wien het verbodene eenvoudig als verboden zonder meer wordt verwerkt (hondegeweten). Als ik Marcinowski goed begrijp (hij is op dat punt niet scherp), misbruikt de neuroselijder ook de echte schuldangst en heeft hij eventueel een overdreven schuldangst door een overdreven egocentrische behoefte geliefd te worden. Hij kan geen band verbreken en verdringt zijn eventueele haatgevoelens. Daardoor krijgt hij schuldangst, maar vrees en ‚Geltungswille’ domineeren dan. Hij kan ook met onechte schuldangst pronken.

Het komt er op aan een waarde te willen (mogelijk als van goddelijken oorsprong ervaren), dus te *handelen* met een goed ge-

1) Het Nederlandsche woord besef zou hier als term heel goed te gebruiken zijn. Marcinowski bedoelt het minderwaardigheidsbesef, een reëel constateren van minder zijn, met adaequate verwerking.

weten, niet te *vermijden* op grond van een kwaad geweten. Deze niet-„Wertwilligen’ heeft Nietzsche gehekelde. Zij hebben een moraal, maar geen ethiek.

Tot zoover Marcinowski. Ter wille van de duidelijkheid heb ik uit zijn niet altijd strak betoog, de gedachten gelicht, die naar ik meen, zijn conceptie het duidelijkst weergeven.

Marcinowski spreekt over het hondgeweten, waarin de vrees voor straf domineert. Ik meen echter, dat bij honden ook wel degelijk een band met den meester mogelijk is, waardoor ook angst voor liefdesverlies optreedt. Duidelijker voorbeeld van wat Marcinowski bedoelt vinden wij in de ervaringen van Köhler bij Chimpansees, op Teneriffe.

Köhler deelt o.a. het volgende mede: ¹⁾

„Nu en dan straft men een boosdoener met een flinken klap . . . , Op het oogenblik dat de klap valt, begint de heele troep als uit een mond te huilen. Deze opwinding heeft doorgaans niets te maken met angst. Tenslotte moet men het opgeven te straffen, zelfs van erge vergrijpen, wanneer de troep met het betreffende dier in dezelfde ruimte is.

In dit oogenblikkelijke overslaan van de woedeschreeuw op alle dieren, waarbij ze elkaar lijken op te winden tot steeds erger razernij, uit zich een demonische kracht. Dit met diepe overtuiging geuite, men zou bijna zeggen: moreel geschokte huilen van de troep, wordt door ieder willekeurig misverstand evengoed uitgelokt als door een werkelijken aanval, ook als de meeste dieren niet gezien hebben, wat de aanleiding was voor de schreeuw van één hunner”.

Een ander voorbeeld:

„Toen Sultan nog heel jong was, waagde hij het niet een straf die hij van mij kreeg, te wreken, maar rende hij op Chica af, die hij nooit kon uitstaan, en zat haar achterna, hoewel zij met de reden van zijn kwaadheid niets te maken had”.

Een overigens zachtvaardig wijfje rukte meermalen een zwakker dier het voedsel uit de hand en kreeg daarvoor voor het eerst een

1) Köhler, Zur Psychologie der Schimpansen, Psychologische Forschungen, I, Bnd 1922. Geciteerd bij Nachmansohn, Wesen und Formen des Gewissens, Sensen Verlag, Wien Leipzig (zonder jaartal).

klap van Köhler: „het dier kromp in elkaar, stootte langzaam, mij ontzet aanstarend, een paar diepbedroefde jammerklanken uit, waarbij het zijn lippen verder naar voren schoof dan ooit. Het volgend oogenblik viel zij mij, totaal van streek, om den hals en kwam daar pas na veel aaien tot rust. De behoefte naar verzoening, die zich hier uit, is een wending in het gevoelsleven van de Chimpansees, die men zeer vaak kan waarnemen”.

„Voor de gewoonte van faecalieën eten werden zij zeer dikwijls gestraft, zonder dat het iets hielp. Maar dikwijls miste ik een dier als ik binnenkwam, en vond het dan na eenig zoeken in een kist verstopt, het heele gezicht besmeerd met sporen van zijn afschuwelijke maaltijd. Soms verraden de dieren zich door hun eigen onrust, als men zelf niets vermoedend aankomt. Zoo begon Chica op een wonderlijk opgewonden manier van het eene been op het ander te hippen. Toen ik naderbij kwam, werd het springen steeds onrustiger en opeens liet zij een hoop faeces uit den mond vallen”.

„Op een dag ontving Chica mij met dezelfde gebaren van onrust, hoewel ik haar onschuldig bevond. Maar, hierdoor opmerkzaam geworden, merkte ik dat haar vriendin ontbrak, die achter een kist zat en bij nader onderzoek ditmaal de zondares bleek te zijn”.

Tenslotte komt Köhler zelf tot deze conclusie:

„Ik heb ook niet bereikt, dat al mijn verbieden, hoe dikwijls ook herhaald en dóór straf ondersteund, een verbeterende uitwerking had, die langer duurde, dan dat ik in de buurt was. Als de Chimpansees juist energiek van een geliefde, maar verboden bezigheid afgebracht zijn, en men zich verstopt om ongemerkt te zien wat er gebeurt, dan is het koddig om te zien, hoe de dieren eerst zorgvuldig naar alle kanten rondkijken en als ze niets gevaarlijks zien, allengs naar de plaats toetrekken van hun verboden daad, om na korten tijd vol ijver, zoo frisch en vroolijk erop los te zondigen alsof er geen menschen en geen kansen op vergelding waren”.

Is hier bij deze apen nu van schuldgevoel sprake? In tegenstelling met Köhler zelf, acht ik dit niet zoo. Wel kan men zeggen dat deze apen, een besef hebben, dat Köhler sommige dingen niet duldt en dat het verstandiger is hem daarmee niet te verstoren, maar een resonnantie heeft het verbod bij henzelve zeker niet.

In tegenstelling met honden vormden zich ook geen nieuwe gewoonten op grond van het feit, dat een gewaardeerde meester het verbod. Een overtreding wekt bij deze apen geen schuldbesef, alleen onrust en angst wanneer K. in de buurt komt en groote opgewektheid, wanneer zij, zich onbespied wanend, „zondigden”. Bij de apen is er wel een weten verboden dingen te doen en risico te loopen in een afhankelijkheidsrelatie, maar geen sprake van echt schuldgevoel, geen echte verzoening, al valt de apin Köhler om den hals.

Men zou dus nog beter — gezien de veel armere relatie, die apen blijkbaar tot hun meester hebben — in plaats van een hondengeweten van een apegeweten kunnen spreken, om de bedoeling van Marcinowski weer te geven.

P. Häberlin geeft in zijn boek „Der Charakter” een systematische ontwikkeling van het begrip schuld¹⁾ en behandelt ook subjectieve reacties op schuldgevoel uitvoerig. Hij komt tot de slotsom, dat beleving van schuld en het kwade direct samenhangt met een bepaald „Einstellungscharakter”, dat tevens „Gewissenscharakter” is. Op de oorspronkelijke menselijke naïviteit volgt „Stellungnahme”, vervolgens „primäre Einstellung zum Leben”, waarbij dit gericht zijn, tegelijk vorming is van een principieel levensideaal. Het tegendeel van het in het geweten vervatte ideaal, is de subjectiviteit. Het principe van de subjectiviteit is het „radikal Böse”, het kwade. In het te kort schieten, d.i. het individueele tekort schieten, ten opzichte van het ideaal wordt schuld ervaren. Schuld is dus alleen werkelijk als *schuldgevoel* voor den *enkeling*. Het is het besef van het niet gebrachte offer. — Objectieve schuld in filosofischen of juridischen zin komt niet in aanmerking.

Als persoonlijke reactie op de ervaring te kort te schieten, het gevraagde offer niet te brengen, kunnen zich tweeërlei secundaire houdingen ontwikkelen: die van den telkens hernieuwden strijd en die van de resignatie of van het compromis (de moed is verloren, het ideaal en het schuldgevoel blijven naast elkaar bestaan).

In deze laatste houding wordt het schuldgevoel ‚chronisch’. Het ernstig pogen tot realisatie van het ideaal is opgegeven — een chronisch slecht geweten oefent zijn invloed uit: prikkelbaarheid en onheilsverwachting. Immers elk schuldgevoel verlangt ver-

1) Kober, C. F. Spittelers Nachfolger, Basel 1925.

zoening, straf en boete. Als de schuld van erotischen aard is treedt angst op, want angst is de verwachting van „liefdesinboeting”, van een onttrekken van datgene, wat de persoon zelf niet inzette. Angst is de voortdurende druk van die verwachting.

Het schuldgevoel, stammend uit het compromis, is een bron van telkens grooter lijden. Wanneer men zich niet aanvaardend, met een zekere humor boven dit lijden verheffen kan, zal men het meestal *ontvluchten* of afweren.

De *vlucht* geschiedt:

- I. a) door verdringing van het gevoel van te kort te schieten.
- b) door vlucht in een levensleugen, het aannemen van een masker, van een rol, een pose.
- II. a) door verdooving (slaap, bedwelmendemiddelen, verstrooiing, werk, etc.) of in een verdoovend werkende „godsdiensstige” gedachtenwereld. ¹⁾
- b) door vlucht uit de cultuurwereld naar een spher, waar geen moreele eischen worden gesteld, (b.v. in een aesthetisch leven) of waar men qualitate qua de meerdere is.
- III. a) door het laden van de schuld op anderen, overal fouten zien en het besef van zijn eigen compromis overstemmen, want goedheid, ruimheid, vergevingsgezindheid en humor zijn dezen toestand vreemd.
- b) door het laden van de schuld op de „wereld”, verleden of erfelijkheid. De algemeene verdorvenheid kan dan een troost zijn voor de onvolkomenheid. Dikwijls wordt in determinisme en atheïsme alle verantwoordelijkheid en schuldgevoel geloochend, en blijkt uit de hartstochtelijkheid waarmede deze levenshouding wordt verdedigd, b.v. tegen anderen, hoezeer beide partijen feitelijk alleen maar een verschillende positie ten opzichte van het compromis innemen.
- c) door vlucht in de ziekte (met zelfbestrafing eventueel), of in een aesthetisch leven (behoort eigenlijk bij IIb).

Zonder duidelijke grens gaat de vlucht over in de afweer:

- a) afweer van straf door magie.
- b) afweer door dwanghandelingen.

1) zie ook pg. 98.

c) afweer door inadaequate offers: zelfbestraffing ascese, ontzeggingen, compenseerende handelingen.

Door deze methodes wordt dus niet zoozeer het schuldgevoel als wel de schuldgevolgen bestreden.

Door de compensatie kan een ideale streving optreden, die niet ongunstig behoeft te zijn en die mede kan werken tot een overwinning van het compromis en een terugkeer tot de secundaire houding, maar dan juist die van den hernieuwden strijd.

Deze secundaire houding van den strijd is, hoe zij ook tot stand moge gekomen zijn, voor Häberlin in het ideale geval een houding waarin de tegenstelling van ideaal en werkelijkheid zijn scherpte heeft verloren. Het principieele lijden, gevolg van het eerste onderkennen van de problematiek, is er niet meer. *De tegenstelling is gerelativeerd zonder dat de principes zijn gerelativeerd.* Er is een persoonlijke eenheid teruggevonden, die aan de oorspronkelijke naïeve ongespletenheid herinnert — een hoogere naïviteit.

DE PSYCHOANALYTISCHE BESCHOUWING VAN HET SCHULDGEVOEL

De volgende alinea's geven de opvattingen van Freud ¹⁾ weer.

Aan het begin van de ontwikkeling van het schuldgevoel staat de angst voor liefdeverlies, (en dat wil zeggen angst voor verlies van hulp, of zelfs toediening van straf (gressie). Het kwade (het „stoute”), is dus aanvankelijk datgene waarop liefdeverlies volgt, zoodra men ontdekt wordt. Bij het kind en bij vele volwassenen is het schuldgevoel dan ook alleen maar „sociale angst” (angst, den steun van ouderen of gemeenschap te moeten missen). Dan wordt het kwade toch wel gedaan, als men maar zeker is, dat het niet ontdekt wordt.

Een groote verandering treedt op, wanneer het Überich gevormd wordt; de autoriteit, de strenge vader, wordt als „Opper-ik”, in de persoon zelf ingelijfd. Dan heeft men pas recht van een werkelijk geweten en schuldgevoel te spreken, dan is kwaad doen en kwaad willen niet meer van principieel verschil, want voor het Opper-ik

1) F. Freud, Das Unbehagen in der Kultur. Int. Psychoanal. Verlag 1930, S. 100 en v.v.

is niets verborgen. Het Opper-ik verraadt zijn afkomst door zijn strengheid, die anders niet te verklaren zou zijn. De strengheid wordt niet minder, maar grooter naarmate het individu deugdzamer leeft. Ter verklaring van het sterker worden van deze aggressie van het Opper-ik, dus het nauwgezet worden van het geweten juist bij deugdzamen, neemt Freud aan, dat elk stuk aggressie, dat door het Opper-ik wordt onderdrukt, daarin weer als vermeerdering van aggressie wordt opgenomen. (Jeder Triebverzicht wird eine dynamische Quelle des Gewissens). Het geweten pleegt ook bij tegenslag strenger te worden. Dan keert de mensch tot zichzelf in en tegenslag wordt als straf, als uitdrukking van goddelijke wilsbeschikking (vergelijkbaar met de ouderlijke macht) ervaren i.c. als straf. Er zijn dus twee bronnen voor het schuldgevoel — de angst voor de autoriteit en de angst voor het Opper-ik. Het eerste dwingt tot afstand van lustbevrediging — het tweede bovendien nog tot bestraffing of liever, behoefte om bestraft te worden, daar men het *voortbestaan* van de verboden wenschen niet voor zichzelf kan verbergen. Een voortdurende innerlijke spanning, een blijvend schuld bewustzijn, treedt op; „ein groszer Ökonomischer Nachteil der Übericheinsetzung”. Op deze gedachte voortbouwend, veronderstelt Freud dat de strengheid van het geweten enkel en alleen een gevolg is van een „Triebverzicht” en dan met name van de aggressiedrift. Dit klopt dus niet meer met de theorie, dat de oorspronkelijke strengheid van het geweten uit de strengheid van de autoriteit buiten het individu stamde, zooals Freud begint te veronderstellen. Deze strengheid zou veeleer ontstaan, doordat elk vergrijp een aggressief optreden tegen de autoriteit is. De strenge opvoeder als zoodanig kweekt nog geen streng geweten, al gaat hier zeker een invloed van uit. Hoe het resultaat is, hangt, volgens Freud, mede van de constitutie en van den invloed van het milieu af. Van veel beteekenis is dat Freud hier de constitutie een plaats geeft; hij voegt er aan toe: „das ist die allgemeine ätiologische Bedingung allsolcher Vorgänge”. De tegenstelling van beide opvattingen (dat het geweten zijn strengheid aan de autoriteit, dan wel aan de hoeveelheid aggressie, de maat van de onderdrukte drift, ontleent) is slechts schijnbaar, wanneer men voor de phylogenese aanneemt dat de oervader een zeer streng straffend vader was en elke gedwongen beteugeling

van driftimpulsen een groote mate van wrekende aggressie vrijmaakte. De oplossing is te vinden in de gelijkstelling van elk delict met aggressie, opstand tegen den (oer)vader of de latere feitelijke autoriteit in de ontogenese. Men zou echter ook een delict als uiting van ontrouw, gebrek aan liefde kunnen bestempelen. Freud voelt blijkbaar ook dit bezwaar en grijpt daartoe naar de ambivalentie (de menging met libidineuze drift), die tegenover den vader bestaat, reeds vóór de vorming van het Opper-ik. Dóór zou werken wat in overoude tijden zich werkelijk zou hebben afgespeeld. Nadat de (oer)vader is vermoord en aldus de haat in een aggressieve *daad* is bevredigd, komt in schuldgevoel (en in berouw) die liefde tot den vader weer uit. Deze richt door middel van identificatie met den vader het Opper-ik op, met de macht tot bestraffing zooals ook de vader had. Beperkende maatregelen worden getroffen (geboden) die een herhaling zullen moeten verhoeden en de broeders onderling moeten beveiligen. Het schuldgevoel stamt uit het Oedipuscomplex — ongeacht of de vader al dan niet werkelijk gedood wordt en is dan ook uitdrukking van een ambivalentie-conflict, de eeuwige strijd tusschen Eros en de destructie- of doodsdrift. Dit conflict uit zich in elke gemeenschap eerst in het Oedipus complex in het gezin en later in de door cultuur verbonden massa: het grootere gezinsverband. De Eros is dus van grooten invloed op het ontstaan van het geweten en de noodlottige onvermijdelijkheid van het schuldgevoel. Terwijl in het normale geval van bewust schuldgevoel en berouw (dit laatste valt voor Freud met bewust schuldgevoel na een werkelijk volvoerde daad samen) geen bijzondere moeilijkheden voor het begrijpen optreden, is bij de neurosen het inzicht veel moeilijker.

Bij de dwangneurose, laat het schuldgevoel zich overluid hooren, het beheerscht het ziektebeeld evenzeer als het leven van den patient. Voor andere dingen is er haast geen plaats. Maar in de meeste neurosen blijft het onbewust, zonder daarom minder werkzaam te zijn.

Om dezen patienten hun schuldgevoel duidelijk te maken, wijst Freud hun op hun onbewuste strafbehoefte, waarin zich het schuldgevoel uit. Er zijn ook dwangneurosen, die hun schuldgevoel niet waarnemen, doch wanneer zij bepaalde dwanghandelingen niet kunnen volvoeren, uit het zich in een gevoel van onbehagen, een soort angst.

Het schuldgevoel is waarschijnlijk te kenschetsen als een „topische Abart der Angst“. In latere stadiën valt het geheel met angst voor het Opper-ik samen. Deze angst kan onbewust zijn — liever gezegd; als angst-mogelijkheid of een vaag onbehagen aanwezig zijn („Das Unbehagen in der Kultur“ is als een vaag gevoel van schuld te interpreteren). De religies willen allen dit onbehagen, dit schuldgevoel, delgen; het christendom door de vrijwillige offerdood van Christus, waardoor, volgens Freud, duidelijk zou worden dat de oerschuld een moord zou zijn.

Freud definieert tenslotte het schuldgevoel als volgt: ¹⁾ „Das Schuldgefühl, die Härte des Über-Ichs, ist also dasselbe wie die Strenge des Gewissens, ist die dem Ich zugeteilte Wahrnehmung, dasz es in solcher Weise überwacht wird, die Abschätzung der Spannung zwischen seinen Strebungen und den Forderungen des Über-Ichs, und die der ganzen Beziehung zu Grunde liegende Angst vor dieser kritischen Instanz. Das Strafbedürfnis ist eine Triebäuszerung des Ichs, das unter dem Einflusz des sadistischen Über-Ichs masochistisch geworden ist, d. h. ein Stück des in ihm vorhandenen Triebes zur inneren Destruktion, zu einer erotischen Bindung an das Über-Ich verwendet.“

Vom Gewissen sollte man nicht eher spreken, als bis ein Über-Ich nachweisbar ist; vom Schuldbewusstsein musz man zugeben, dasz es früher bestaat als das Über-Ich, also auch als das Gewissen. Es ist dann der unmittelbare Ausdruck der Angst vor der äusseren Autorität, die Anerkennung der Spannung zwischen dem Ich und dieser letzteren, der direkte Abkömmling des Konflikts zwischen dem Bedürfnis nach deren Liebe und dem Drang nach Triebbefriedigung, dessen Hemmung die Neigung zur Aggression erzeugt. Die Übereinanderlagerung dieser beiden Schichten des Schuldgefühls aus Angst vor der äusseren und vor der inneren Autorität hat uns manchen Einblick in die Beziehungen des Gewissens erschwert. Reue ist eine Gesamtbezeichnung für die Reaktion des Ichs in einem Falle des Schuldgefühls, enthält das wenig umgewandelte Empfindungsmaterial der dahinter wirksamen Angst, ist selbst eine Strafe und kann das Strafbedürfnis einschlieszen; auch sie kann also älter sein als das Gewissen”

1) pg. 121 etc., l.c.

De aggressie in het Opper-ik stamt nu uit twee bronnen: uit de overgenomen strengheid van de uitwendige autoriteit en uit de eigen aggressie, die door die autoriteit werd geremd en die zich in dienst van de tegenpartij stelt.

Gezien de klinische ervaring schijnen beide gevallen voor te komen. Freud stipt hierbij aan hoe in de psychoanalytische literatuur (E. Jones, Susan Isaacs, Melanie Klein e.a.) aangenomen wordt dat elke verhinderde driftbevrediging, elke soort van ontzegging, een vermeerdering van schuldgevoel oplevert. Het brengt een groote theoretische vergemakkelijking wanneer men dit alleen van de aggressieve drift aanneemt. Maar hoe kan men dan dynamisch en oeconomisch verklaren, dat inplaats van de niet vervulde erotische wenschen een vermeerdering van het schuldgevoel optreedt?

Dit kan slechts langs den omweg geschieden, dat de verhindering van de erotische bevrediging een stuk aggressie tegen de persoon wakker roept, die de bevrediging tegenhoudt, en deze aggressie wordt zelf weer onderdrukt, het Opper-ik toegevoegd en geeft aanleiding tot schuldgevoel.

Resumeerend merkt Freud op dat vele dingen duidelijker en eenvoudiger worden wanneer wij de vondst van de psychoanalyse: het schuldgevoel is af te leiden van, d.i. geheel te herleiden tot de aggressieve driften, aanvaarden. In de practijk komen de twee driften, de libidineuze Eros en agressieve Doodsdrift zelden onvermengd voor. Het is volgens Freud zeer waarschijnlijk, dat in elke neurose, de *symptomen* een vervanging zijn van onvervulde sexueele wenschen, en dat het onbewuste schuldgevoel, deze symptomen en dit is weer een aggressie als straf bezigt. Een weinig anders uitgedrukt: Wanneer een driftimpuls wordt verdrongen, worden de libidineuze factoren in symptomen, de aggressieve componenten in schuldgevoel omgezet.

Wanneer wij de beschouwingen en de, altijd nog stellerderwijs geuite verklaringen van Freud, nader bezien, springt allereerst het volgende naar voren: op pag 100 zegt hij:

„Welcher Mittel bedient sich die Kultur, um die ihr entgegen stehende Aggression zu hemmen, unschädlich zu machen, vielleicht auszuschalten? Einige solcher Methoden haben wir bereits kennen gelernt, die anscheinend wichtigste aber noch nicht. Wir können

sie an der Entwicklungsgeschiede des Einzeln studieren. Was geht mit ihm vor, um seine Aggressionslust unschädlich zu machen? Etwas sehr merkwürdiges, das wir nicht erraten hätten und das doch so nahe liegt. Die Aggression wird introjiziert, verinnerlicht, eigentlich aber dorthin zurückgeschickt, woher sie gekomen ist, also eigentlich gegen das eigen Ich gewendet. Dort wird sie von einem Anteil des Ichs übernommen, das sich als Überich dem übrigen entgegenstellt, und nun als Gewissen gegen das Ich dieselbe strenge Aggressionsbereitschaft ausübt, die das Ich gerne an andere Individuen befriedigt hätte. Die Spannung zwischen dem gestrengen Über-Ich und dem unterworfenen Ich heissen wir Schuldbewusstsein; sie äusert sich als Strafbedürfnis. Die Kultur bewältigt also die gefährliche Aggressionslust des Individuums indem sie es schwächt, entwaffnet und durch einem Instanz in seinem Inneren, wie durch eine Besatzung in der eroberten Stadt, überwachen lässt".

Dus de aggressie wordt verinnerlijkt, geïntrojecteerd, etc. Er gebeurt zeer veel, er wordt een treffende mechaniek beschreven, die niet direct waargenomen, maar met meer of minder recht gesupponeerd wordt. Het groote bezwaar van deze methode, die overigens tot reële, althans evidente en aannemelijke, vooral quantitative relaties kan voeren en heeft gevoerd, is, dat zij van psychologie rationaliseerende driftmechanica geworden is. Er worden bewustzijnspsychologische termen gebruikt, dooréén met termen als: „topischer Abart“, „Oekonomischer Nachteil“.

Telkens kwam bij mij, bij het nadenken over en het onder woorden brengen van ¹⁾ het bovenstaande hoofdstuk van Freuds boek, de vraag op: is hier de afstand tot het doorleefde en doorleefbare niet al te groot en verliest men hier door de quantitative verschuivingen (van een hoeveelheid aggressie b.v.) en vooral door de kwalitatieve vereenvoudiging niet de sterk genuanceerde werkelijkheid uit het oog? Op een nieuwe wijze zou zich hier een psychologie 'ohne Seele' ontwikkelen. Telkens dient de psychoanalytische suppositie aan het beleven te worden getoetst, anders komt men tot de zelfde misvattingen als van een vorig tijdperk: de ziel is een afscheiding van de hersenen, zoals de gal van de lever.

Een typisch voorbeeld van de rationaliseerende quantitative

1) Daarom moest ik zooveel onvertaald laten.

beschouwingwijze vindt men in de definitie van schuldgevoel:

„Das Schuldgefühl, die Härte des Überichs, ist also dasselbe wie die Strenge des Gewissens“, etc. (zie boven). Deze zin is alleen dan geen onzin, wanneer men de gedachtegang van Freud over de veronderstelde lotgevallen van een hoeveelheid aggressie heeft gevolgd. Schuldgevoel, hardheid, strengheid, moeten quantitatief en vooral niet argeloos kwalitatief opgevat worden.

Later zegt Freud b.v. weer, dat „Reue ist eine Gesamtbezeichnung für die Reaktion des Ichs in einem Falle des Schuldgefühls, enthält das wenig umgewandelte Empfindungsmaterial der dahinter wirksamen Angst, ist selbst eine Strafe und kann das Strafbedürfnis einschliessen; auch sie kann also älter sein als das Gewissen“. Berouw, dat ouder is dan het geweten is geen berouw, misschien is het angstige spijt. Het is absoluut noodzakelijk, dat de begrijpende psychologie protesteert tegen een dergelijke ontwrichting van de beteekenis van gangbare begrippen.

Ik ken het verweer ¹⁾, dat tegen deze objecties pleegt te worden gegeven, n.l. dat het psychische exacter in biologische drift-energetische termen te vatten zou zijn, dan in een karakteristiek, aan het bewustzijn ontleend, evenzeer als chloor, dat groen beteekent, in chemische formule $KCl O_3$ verschijnt, waarbij dan aan de kwaliteit groen geen herinnering of behoefte bestaat. Hier is tegen in te brengen, dat de kwaliteit en intensiteit die in het beleven gegeven is, van integreerend belang, punt van uitgang en van terugkeer blijven, zelfs al aanvaardt men, zooals ik, de noodzakelijkheid van beschouwingen, die de sfeer van het bewustzijn (tijdelijk) buiten beschouwing laten. Sinds Freud is een zuivere bewustzijnspsychologie niet meer mogelijk.

Freud's herleiding van het schuldgevoel tot agressie alleen, acht ik onjuist (door het groote gewicht dat hij aan Opper-ik en geweten toekent, veronachtzaamt hij den Eros). Zijn opvatting geldt alleen voor de primitieve (schuld) angst, waar verboden en geboden werken, zonder dat (of vóór dat) het subject op grond van aangeboren mogelijkheid tot resonnantie, de verboden en geboden in hun inhoud accepteert. Dit accepteren is een uitvloeiSEL van de mogelijkheid tot liefhebben, in de psychoanalytische terminologie: van,

1) zie b.v. Heinz Hartmann, die Grundlage der Psychoanalyse, Thieme, Leipzig 1927, pg. 13.

eventueel gedensexualiseerde, Eros. Zuivere schuld, een gevolg van het actief verbreken van de liefdesrelatie, ligt, na de bevrijding van den angst-component, vlak naast berouw.

Na deze aanhalingen uit de litteratuur wil ik trachten te verduidelijken, hoe het schuldgevoel verschilt naar gelang van de structuur waarin het ontstaat. Daarbij maak ik gebruik van betrekkelijk eenvoudige begrippen en termen. Zij moesten nieuw gekozen worden, omdat ik mij wilde vrijmaken van de objectiveerende, quantificeerende, zeer specifieke terminologie van Freud en de te eenzijdige voorstellingen van Adler en Künkel. Vanuit een zeker oogpunt is de volgende beschouwing simpel, doch naar ik vertrouw is zij dienstig voor mijn doel: n.l. tot beter begrip en omschrijving van de schuldgevoelens te geraken.

Wij zien bij den aanvankelijk argeloos-vitalen mensch de reflexie optreden. Daardoor wordt bewustzijn zelfbewustzijn; de subject-objectsplitsing voltrekt zich, de ‚Bruch mit der Unmittelbarkeit‘ treedt op. Waarschijnlijk ligt een der wezenskenmerken van den mensch in de poging, hoe gebrekkig ook, zich van buiten- en binnenwereld te distantieeren. De psychoanalyse heeft de reflexie in het bijzonder ten opzichte van het driftleven uitgebreid. De reflexie brengt niet alleen — door haar invloed op het handelen — het vitale verder tot civilisatie (tot techniek en confort), maar ook maakt het een bewust kennen en ordenen, van andere waarden dan de direct vitale mogelijk. De weg is bereid tot cultuur, hetgeen meer is dan civilisatie.

Het aanvaarden van deze of gene waardeorde, als bepalend voor het handelen, is een irrationeel proces; het denken zelf verheldert de situatie, maar de keuze is, instinctief of bewust, in laatste instantie bepaald door een wezensverwantschap, een begeerde liefdesrelatie. Het duidelijkst spreekt dit bij het ethische in engeren zin. Dit verantwoordelijk positienemen, ideaalvorming, komt mij, zonder liefde ¹⁾, onmogelijk voor. Een liefdesrelatie, zij deze nog zoo pla-

1) Liefde in de beteekenis van positienemen van de persoonlijkheid in zijn bijzonderheid tegenover (en tegelijk in) de sexueele drift of de bindende drift (Eros) in het algemeen. (Dat deze omschrijving natuurwetenschappelijk onhoudbaar is, doet niet af aan de verdedigbaarheid).

Dit positienemen kan onbewuste houding zijn geworden, maar heeft in principe een zekere bewustwording noodig.

tonisch, abstract en realiter eenzijdig, is niet buitenpersoonlijk te denken. Het geliefde object is een persoon, of heeft een persoonlijk accent; in elk geval is er een liefhebbend subject (= persoon).

Er bestaat tweërlei liefderelatie: de *subordinatieve* en de *coördinatieve*. Onder subordinitie versta ik een relatie, die primair beleefd wordt als een rangverschil. Onder coördinatie versta ik een relatie, die primair wordt beleefd als een gelijkwaardig zijn. In beide relaties kan het besef van eenheid meer of minder intens zijn. Subordinitie is in feite nooit geheel zonder coördinatie, en omgekeerd coördinatie nooit geheel zonder subordinitie te denken. Zij doortrekken elkaar als een kleuring, en van de bepaalde, overwegend subordinitief of coördinitief geörienteerde structuur van het subject zal afhangen, welke „kleur” in de relatie de overhand zal hebben. Ook uitwendige omstandigheden kunnen daarop invloed uitoefenen, maar meestal zullen deze slechts een verwrongenheid te weeg brengen, geen wezenlijke verandering in de structuur, die zich ten slotte zelfs weet door te zetten, den doorslag geeft. Een volk heeft de regeering, die het verdient; een man heeft de vrouw, die hij verdient.

De subordinitieve liefderelatie nu kan primair (of primitief) gegeven of secundair aanvaard zijn. De liefdegevoelens, van het subject, dat zich als ondergeschikt beleeft, worden dan beheerscht of vermengd met afhankelijkheids-gevoelens: eerbied, aanhankelijkheid tot vrees toe. Godsdienstpsychologisch spreekt men bijvoorbeeld van „Kreaturgefühl” tegenover het „numineuze”¹⁾). Wanneer de subordinitie een primair of primitief karakter draagt is de liefdecomponent gering. De gesupraordineerde God, dictator, soeverein, vader, gebiedt en verbiedt; overtreding geeft aanleiding tot schuldangst, zonder dat er een schuldgevoel in echten zin aanwezig behoeft te zijn. Analoog hiermede is b.v. de schuldangst van dieren (de apen van Köhler) te zien: als een weten, dat de meester iets afkeurt; het is meer vrees en angst dan schuldgevoel.

In bepaalde godsdienstige kringen, waar de „Majesteit-Gods” geaccentueerd wordt, „siddert de creatuur” van schuldangst; er is dan meer „horror”, meer vrees en angst dan liefde, slechts geringe coördinatie: God is de verschrikkelijke en heilige, die zalig maakt

1) R. Otto, Das Heilige Perthes. Gotha. 1923.

of verdoemt. Het analogon vinden wij bij de neurotische schuld-angst en de verwante neurotische doodsangst.

Het straks te bespreken schuldgevoel is scherp te onderscheiden van de angst, die bij dreigende disharmonie in de primitief gesubordineerde liefdesrelatie optreedt. De oorzaak van de disharmonie kan zijn: (1e) eigen, broeiende opstand tegen de macht, omdat de „geliefde” geen ideaal vertegenwoordigt, hoogstens een situatie-ideaal is, of (2e) het besef van dreigende liefdesonttrekking van den kant van den geliefde, waardoor verlatenheid opdoemt. In beide gevallen krijgt de angst tevens het karakter van schuld, doch dan onechte schuld, omdat de bindende factor afhankelijkheid en geen liefde is. Deze onechte, angstige schuldgevoelens, „arme zondaarsgeroep”, zijn dus gegrond in de slaafschheid, het niet kunnen missen van een niet werkelijk aanvaard gezag. (slaven, geen dienaars). (Ten onrechte heeft Nietzsche de dienaars met de slaven gehegeld). De volgzzaamheid is al even onecht, het is een niet-anders-kunnen, omgelogen tot een niet-anders-willen. Er is misschien een ideaal, maar dan inadaequaat aan de persoon gevormd.

Een volgroeide persoonlijkheid is door de primitieve subordination heengegaan. Hij is in hoofdzaak coördinatief in menselijke, (sexueel, sociaal) en sub-ordinatief in zijn geestelijke liefderelaties. Het ideaal kan als autonoom of heteronoom beleefd en gezien worden, maar in elk geval is er echtheid (adaequatie). De primitieve subordination moet altijd overwonnen worden, zoo al niet geheel of voor goed als structuur, dan toch als naïeve, primitieve, niet doorleefde relatie. Terwijl bij bepaald geaccentueerde liefderelaties het gedomineerd worden een constante component van den band vormt (soms tot masochisme toe) moet deze in de kind-ouder verhouding overwonnen worden: het kind moet door de eenzaamheid naar zelfstandigheid en zelfstandige liefde, die coördinatief óf rijp (secundair) subordinatief kan zijn.

Een secundaire, vrijwillige, persoonsadaequate subordination is zeer gewoon. In deze relatie worden, evenzeer als in de coördinatie *echte* schuldgevoelens beleefd.

In de primitieve subordination is men ondergeschikt aan levende personen, in de rijpe, secundaire subordination is dit ook mogelijk, (aan profeten, dictatoren) doch minder veelvuldig. Religieuze, metaphysische, geestelijke principes van meer of minder persoonlijk

karakter nemen de plaats van personen in. Bij neurotici daarentegen wordt de primitieve subordinatie bezwaarlijk overwonnen, zooals blijken kan uit de groote vatbaarheid voor intimidatie, hoorigheid, overdracht.

Een secundaire subordinatie kan optreden, maar maakt een onechten indruk. In het geliefde ideaal, de aanvaarde waarde pleegt een persoonsqualiteit, in principe aanwezig te zijn. Zij kan o.a. blijken uit de nuances van een sterk beleefd ‚Sollen‘ tot een flauwen aandrang tot een bepaalde gedragslijn. In het laatste geval wordt een mogelijke schuld dan minder intens beleefd, meer als een onvolkomenheid geconstateerd.

Een secundaire subordinatie is niet noodzakelijk. Er kan een passief aesthetische levenshouding, of een andere houding, zonder verantwoordelijkheid, optreden, of ook een overwegen van coördinatie.

Het schuldgevoel in zijn echten, zuiveren vorm, is een emotioneel ‚Wissen um‘, een *beseft*, een subjectief gewaardeerde en begeerde liefderelatie actief verbroken te hebben door een daad, waarbij de nadruk op de geschonden tusschen-menschelijke coördinatie of een persoonlijke, aanvaarde subordinatie kan vallen. Wanneer men telkenmale in zich zelve teleurgesteld wordt, is er een extensief schuldbesef. Dit schuldbesef is dan vrijwel synoniem met ‚Seinschuld‘ (in tegenstelling tot de ‚Tatschuld‘). Ook op motieven, houdingen (Gesinnungen), strevingen betreft zich het schuldgevoel.

Naast de subordinatieve liefderelatie staat de coördinatieve liefderelatie. Hierbij speelt het rangverschil een minimale rol maar is de spanning in de verhouding zonder rangverschil: ik-de ander, man-vrouw, individu-gemeenschap, soms (mystiek) ik-God, gelegen. Het schuldgevoel is evenzeer gevolg van het actief verbreken van de liefderelatie. Het zal nagenoeg niet met angst vermengd zijn, door de geringe subordinatieve kleuring van de relatie.

Ongeveer op het 6e jaar gaan kinderen onderscheid maken tusschen het verbodene en het „slechte“; aanvankelijk is het slechte datgene, wat in het subject zelve als zoodanig resonneert, al kan de eisch tot gehoorzaamheid uit liefde vooral in een latere godsdienstige houding het verbodene opnieuw tot het slechte maken. In de beleving echter *blijven* verschillen. De kern van het probleem ligt dus hierin, dat schuld wordt ervaren wanneer het subject

zich doorzet tegen datgene, waarmede hij zich door zijn actief liefhebbend inzetten heeft verbonden en wil verbonden blijven, of deze houding nu autonoom of heteronoom gezien moet worden en of zij overwegend subordinatief of coördinatief van aard is.

Groote conflicten ontstaan, wanneer de relatie met personen tot bepaalde eischen voert, die in strijd komen met andere, algemeene eischen. Schuld is dan onvermijdelijk geworden.

Samenvattend: doel en richting van de justificatie is:

1e: het *schuldgevoel* den grond ontnemen, en toch het voordeel van het niet-brengen van het offer behouden. Ook kan (bij schuldangst) de *angstbestrijding* het hoofdmotief voor de justificatie zijn.

2e: den schijn van een *zedelijke* (liefde)handeling voorwenden.

Dit laatste kan een symptoom van een werkelijke houding zijn of een eerbetoon aan de deugd, zonder verdere consequenties. Men zal in het algemeen justificeeren naar zijn eigen norm toe.

Over de verschillende waardeterreinen, waarop zich dus de justificatie betrekken kan komen wij nog terug.

Het gemakkelijkst gelukt de justificatie bij onechte schuldgevoelens. De liefde is niet vol, niet echt, noch tot de persoon, noch tot de daarmede samenhangende waarde, noch tot een waarde op zichzelf. De echte schuld blijft als 'Unbehagen' achter, ook al is daaraan z.g. de grond ontnomen.

De angst, die met onechte schuld gepaard kan gaan, is een uitvloeisel van de dreiging van liefdesonttrekking of levensgevaar (angst voor straf, castratieangst). Ook deze angst wordt niet voldoende door de justificatieredeneering opgeheven. Zij is voor het subject reëler dan de schuld ¹⁾.

8. DE WIJZE, WAAROP GEJUSTIFICEERD WORDT

Hij, die justificeert heeft het streven, het object van de justificatie, het justificandum, te motiveeren door een goed of relatief goed motief.

In dit streven zijn twee factoren het subject behulpzaam:

1e: het feit, dat voor de meeste handelingen meerdere motieven

1) Speciaal geldt dit voor de hysterie.

mogelijk zijn en dat drifthatelingen of verzwakte wilshandelingen etc. als optimale wilshandelingen zijn voor te stellen. (In het algemeen is in de wilsakt zelf slechts één motief als bepalend aanschouwelijk aanwezig.)

2e: de mogelijkheid den werkelijken samenhang door verdringing te verduisteren.

Ad 1e: In het optimale geval kan een rechtvaardiging slagen, n.l. wanneer een echt, goed motief als bepalend met evidentie kan worden aangevoerd. Dan heeft men zich gerechtvaardigd niet alleen, maar men *is* gerechtvaardigd. De schijnbare rechtvaardiging streeft hetzelfde na. Het z.g. blootgelegde motief is dan hoogstens een geaccentueerd, verabsoluteerd bij-motief, een mogelijk motief of een geheel geconfabuleerd motief ¹⁾. Dit zal des te gemakkelijker zijn, wanneer het justificandum meerdere motieven kan hebben, of wanneer het in het algemeen werkelijk het aangegevene motief als grond had (justificatie als ‚Lückenbuszer‘ in een overigens echte positieve activiteit). Drifthatelingen kunnen als wilshandelingen worden voorgesteld. Waarom dit ook subjectief mogelijk is, wordt uit het eerder vermelde over drifthatelingen en over de wils-experimenten duidelijk. In elk geval is hierbij een verdringing van niet-ethische motieven, of van het driftmatige van de handeling als zoodanig noodzakelijk.

Ad 2e: Om den echten samenhang te vervalschen moet van verdringing gebruik gemaakt worden:

„Vergeszlichkeit ist keine blosze vis inertiae, wie die Oberflächliche glauben, sie ist vielmehr ein aktives, im strengsten Sinne positives Hemmungsvermögen . . .” ²⁾.

Sinds Nietzsche dit positief principe beschreef en Freud de verdringing speciaal als negatief principe in de psychopathologie invoerde, behoeft dit begrip schijnbaar geen omschrijving meer. Toch wordt wanneer men dieper doordringt, ook de verdringing een moeilijk vraagstuk, speciaal de vraag, hoe de verdringing, dus een vorm van afweer tegen niet gewenschte driftopwellingen ontstaat

1) Men kan met Kretschmer van Motivbündel spreken, en de oude termen van additie en subtractie, die Wernicke bij de waan en het overwaardige denkbeeld bezigt, hier ook gebruiken. De subtractie en additie bij Wernicke zijn natuurlijk geheel in zijn associatie-psychologie verankerd.

2) F. Nietzsche, Zur Genealogie der Moral, Zweite Abhandl.

en vervolgens hoe de verdringing zelf onbewust kan blijven: de verdrongen verdringing.

In verband met de justificatie spreekt Claparède van de paradox van dit psychisme. „Hoe slaagt men er in, zijn eigen medeplichtige te zijn?”

In ‚Das Ich und das Es’ merkt Freud naar aanleiding van het onbewust werkzaam zijn van den ‚weerstand’, die de patiënt als onlustgevoelens bespeurt, maar niet kan benoemen¹⁾, het volgende op: „Wir haben im Ich selbst etwas gefunden, was auch unbewusst ist, sich gerade so benimmt wie das Verdrängte, d.h. starke Wirkungen aussetzt ohne selbst bewusst zu werden und zu dessen Bewusstmachung es einer besonderen Arbeit bedarf. . . .” M.a.w.: een deel van het Ik behoort tot het dynamisch onbewuste²⁾, waarin zich ook verdrongen materiaal bevindt. Dit is het onbewuste deel van het Opper-ik. Dit zou ontstaan, phylogenetisch en ontogenetisch, als resultante van de Oedipussituatie (die Erbe des Oedipus-Komplexes) en zich differentieeren evenals het gewone Ik, het waarnemings-Ik, uit het „Es” (het nog niet persoonlijk gedifferentieerde substraat), dat overigens dynamisch onbewust is. In dit „Es” kunnen de hogere strevingen van het Opper-ik een strijd voeren met de elementaire driften van het oude „Es”, zoodat Freud ook geheel onbewuste conflicten, waar hij vroeger niet van hooren wilde, aanneemt. Vroeger sprak hij alleen van conflicten tusschen het bewuste en het onbewuste. Thans zegt hij, dat in het onbewuste hogere en lagere strevingen kunnen strijden. Tengevolge van het ontstaan van het Opper-ik zou nu de paradox van het onbemerkte verdringen te verklaren zijn, n.l. uit een verdringende, zelf reeds onbewuste, instantie. De actueele verdringing³⁾, waar wij nu over spreken, is een „Nachdrängen”, een herhaald, een ingeoeffend verdringen, waarvan men den zin niet meer herkent, die zelfs bij een eenvoudige ‚Reizsteigerung’ optreedt. Het is een zekere herhaling van de ‚oerverdringing’ uit de Oedipale phase. De verdringing zou dus hierom onbewust kunnen verlopen, omdat zij gemechaniseerd

1) pg. 15.

2) Dynamisch onbewust, omdat het niet zoo maar bewust te maken is; het voorbewuste bevat gedachteninhouden, die wel zonder bepaalde kunstgrepen bewust kunnen worden gemaakt.

3) Nunberg, pg. 214 v.v.

is, en het deel van het ik, dat vroeger de verdringing praesteerde, zelf verdrongen is.

Stekel¹⁾ beschouwt het verdringen als een niet-zien-willen van het Ik, doordat het Ik den blik afwendt. Het affect blijft nog bestaan, al is de inhoud verdrongen. Bij geheel geslaagde verdringing verdwijnt op eenigerlei wijze ook het affect of althans deszelfs werking. Het verdringen is dus een wilshandeling; onder verdringen verstaan wij, zegt Stekel, een schijnbaar vergeten, wanneer wij uit motieven van onlust niet aan een bepaalde voorstelling denken willen. De verdringing is een actieve gebeurtenis, in tegenstelling met het vergeten. Dit afwenden kan het onbewuste van het verdringen gemakkelijk verklaren²⁾.

De vergelijking van het bewuste belevingsveld en het gezichtsveld is m.i. volkomen gerechtvaardigd, en is meer dan een vergelijking.

Elke beleving wordt pas door het gericht-zijn daarop, tot volle ontplooiing gebracht. Er bestaat een heldere belichting van het centrale en een minder sterke voor de perifere gebeurtenissen, voor de zich aanbiedende associaties, gewaarwordingen etc. Het subject kan zich actief afwenden als het iets reeds onduidelijk in de verte ziet aankomen. Van een wetmatig gegeven, n.l. van de physiologische beperking in omvang, diepte en scherpte van het bewustzijn, alsmede de wilsmatige toe- of afwending, maakt het gebruik. Naarmate de niet-aanvaardbare bewustzijnelementen dichter bij een noodzakelijke blikrichting liggen, wordt het verdringen moeilijker. Compensatoir wordt dan meer aandacht aan het aanvaardbare besteed; zelfs confabulatie kan optreden.

Bij de verdringing wordt m.i. altijd gebruik gemaakt, al is dit niet steeds alleen voldoende, van het natuurwetmatige, causale gegeven, dat het bewustzijnsveld beperkt is, en dat de aandacht slechts op één punt, één phaenomeen kan geconcentreerd zijn. Een psychisch gevoel (Scheler) kan b.v. pas tot volheid en ontplooiing gebracht worden, doordat het subject er zich naar richt (de overeenkomstige 'innere Haltung' aanneemt). Een mogelijk motief wordt

1) Stekel, *Nervöse Angstzustände*, 1924, pg. 6 ff.

2) Ook Schilder accepteert Freud's opvatting niet. Hij gelooft niet aan een „schlechthin Unbewusste. Alles ist im Erlebnishintergrund gegeben” (Med. Psychol.).

slechts motief, wanneer de heele persoon er zich waardeerd op richt; daardoor is er voor iets anders geen plaats, of liever het wordt door „wegsehen” verdrongen. Wanneer deze wijze van verdringen, die overigens b.v. bij elk normaal krantlezen optreedt, niet voldoende is, om opkomende driftimpulsen weg te dringen, dan moet een krachtiger zich afwenden plaats vinden. Is dit ook niet voldoende, dan volgt een *afweer*, het positief of negatief te waardeeren actieve remmingsvermogen, dat evenzeer als het zich concentreerend afwenden, een physiologisch gegeven functie is. (Zooals ook bij andere gelegenheden bestrijd ik ten stelligste de meening, dat de Oedipale phase de moederschoot zou zijn van de verdringing e.d. Bij gelegenheid zal daar het individu het eerst of het felst zijn functies in werking stellen of zijn geaardheid toonen). Maar weer wordt na gelukte afweer (verdringing) dit proces zelf „vergeten”, door het zich afwenden, of de aandacht willekeurig verleggen. De paradox van de justificatie is daardoor opgeheven. Er wordt gebruik gemaakt van een physiologisch gebeuren: de causalisatie: ‚ik kon het niet zien’, dient ter justificatie.

De verklaring van Claparède, dat men bij de justificatie-redeneering speelt, doet alsof men zijn zelfbedrog gelooft: „nous jouons à celui, qui croît”, komt ons in het algemeen voor volwassenen onvoldoende voor, hetzij dan voor onbeduidende aangelegenheden. Kinderen zal dit gemakkelijker afgaan.

Bij volwassenen hangt de mogelijkheid tot dit spel met de structuur van de betreffende persoonlijkheid samen; een zekere geneigdheid tot spel en spot zal de verdringing van het schuldgevoel bevorderen. Er is dan een overgang naar de ridiculisatie. Principieel zijn hier echter twee verschillende geesteshoudingen

In de justificatie is het verdringen daarom gemakkelijker, omdat de driftenergie toch in een handeling kan afvloeien. Het valsche motief krijgt aandacht en schijnt werkzaam te zijn geweest. Dan blijft echter nog het schuldgevoel te verdringen.

Het gelukt het schuldgevoel niet, als het valsche motief maar goed genoeg schijnt, verbonden met het minder goede motief, als een bepaald schuldgevoel (Tatschuld) in het bewustzijn te komen; een diffuse onrust blijft; ook deze kan geleidelijk verdrongen worden, doordat het goede motief den grond aan het schuldgevoel tracht te ontnemen. Het slechte motief kan al verdrongen zijn,

voordat een ander motief gevonden is of voor de handeling plaats vond.

b. CAUSALISATIE

„Man möchte herumkommen um den Willen, um das Wollen eines Zieles, um das Risiko um sich selbst ein Ziel zu geben, man möchte die Verantwortung abwälzen (man würde den Fatalismus akzeptieren).“

FR. NIETZSCHE.

Van causalisatie spreken wij, wanneer schuldgevoel wordt bestreden door een beroep van het subject op een voorgesteld enkel-causaal gebeuren. Het woord is nieuw gevormd. In de justificatie beroept men zich op handelen, goed handelen, althans op een goed motief, in de causalisatie op een niet hebben kunnen handelen, op een niet door een wilshandeling heengegaan gebeuren. Niet daáróm, maar daardóór.

In een motief is een te verwerkelijke waarde gegeven, een oorzaak als zoodanig heeft geen waardeteeken. Zoo het er al één krijgt, doet het en deed het niet ter zake, is het epiphaenomenon. In de causalisatie geen „Umwertung“ van echte tot onechte motieven maar waardevrijdom, geen vervalscht willen, maar een vervalscht niet-kunnen, geen zich rechtvaardigen door een daad te rechtvaardigen, maar zich rechtvaardigen door een daad te ontdaden. Dit te betwisten recht van beroep op causaal gebeuren, wordt toegepast naar analogie van een goed recht.

De systematische bespreking van de justificatie volgende, vragen wij ook hier naar:

- 1) het uitgangspunt
- 2) het object
- 3) doel en richting
- 4) de wijze waarop

van de causalisatie. Het onder 1) en 3) genoemde behoeft geen verdere bespreking. Ook hier vinden wij weer een dynamiek, die erop gericht is schuldgevoel c.q. angst, schaamte, te verdrijven. ad 2) Wat wordt geausaliseerd?

Alles kan geausaliseerd worden, waarvoor het subject zich verantwoordelijk voelt: ten einde zich te ver-ont-schuldigen (discul-

peeren). De justificatie zorgt voor aanvaardbare motieven; de causalisatie ontkent motieven, zoodat bij de causalisatie geen justificatie van een daad, maar *causale verklaring van een „gebeurtenis”* plaats vindt. Uit den aard der zaak zal eerder een verzuim dan een daad worden gecausaliseerd (oorzaken kunnen gemakkelijk verhinderen, verzuim wordt verhindering, terwijl een daad moeilijker als gebeurtenis kan worden bestempeld).

Bij iemand, die tot causalisatie neigt, wordt de omvang van het buiten het willen staande vergroot.

De een zal b.v. stemmingen, humeur, impulsieve handelingen causaliseeren, de andere justificeeren. Op echte wilshandelingen en strevingen zal de causalisatie toch altijd moeilijker worden toegepast (zie boven); het beroep op drifthateling is dan het veelvuldigst. Waar wilshandelingen gedifferentieerder worden, verder van het lichamelijke komen, is ook deze uitleg bezwaarlijk.

Een patiënte, behoorende tot de sekte der perfectionisten, waarvan ook de profeet Jan X in Hoofdstuk I werd beschreven, vroeg mij met zekere onrust, of zij ook verantwoordelijk was voor haar droomen. Zij had de neiging zich voor alles verantwoordelijk te zien. Daartegenover staan zij, die hun heele wezen als causaal bepaald trachten te zien.

ad 4) Het *hoe* van de causalisatie.

Voor zoover er van motieven sprake was, bij de betrokken handeling, worden deze verdrongen, aan den blik van het bewustzijn onttrokken en causale factoren als bepalend aangevoerd. Dus ook hier: vervalsching van een werkelijken toedracht, doch ditmaal niet met de mogelijkheid (behalve bij de bewuste causalisatie, die uit een zekere schaamte goede motieven wil bedekken), dat de causalisatie een ‚Lückenbuszer’ in een overigens positief geheel zou kunnen zijn, zooals de justificatie, een onechte passage in een overigens doorlopend positief te waardeeren activiteit. Een causalisatie kan daarentegen bezwaarlijk de aanduiding van een overigens aanvaard ideaal zijn: niemand zal besef van causale bepaaldheid als richtsnoer voor zijn handelen aangeven. Wanneer iemand al zich zelf geheel causaal bepaald zou zien, niet alleen in zijn denken, maar ook in zijn leven, dan is een speciale causalisatie niet meer noodig en absurd; wanneer het toch gebeurt, dan is het slechts een bewijs daarvoor, dat willen en handelen niet

als causaal bepaald worden *beleeft* en de leer moeite heeft het leven te overstemmen. Immers ook motieven zijn dan causale factoren en behoeven niet meer verdrongen of omgezet te worden.

Welke zijn de door het leven en dus ook door de phaenomenologie aanvaarde causale factoren, die handelingen belemmeren of verhinderen en dus in de causalisatie misbruikt kunnen worden?

Ia: de meest eenvoudige zijn de zuivere mechanische, in de stoffelijke wereld optredende, van overmacht: het weer, het klimaat, de trein was te laat, etc., te triviaal om op te noemen, samen te vatten als beroep op force majeure, overmacht.

Als voorbeeld diene een passage uit het antwoord, gegeven door het Israelietische volk, bij monde van Aäron, toen Mozes hen op de aanbidding van het gouden kalf betrapte: „ik wierp goud in het vuur en dit kalf is er uit gekomen”.

Vervolgens beroep op:

Ib: lichamelijke onmacht, beroep op lichamelijke ziekte.

Een stupor, een in ‚onmacht’ vallen, een ‚Schütteltremor’ onthefte van alle verplichting tot handelen. Door arrangement (Adler), door reflexversterking in den zin van Kretschmer, wordt een toestand van onmacht, niet-kunnen, bewerkstelligd, tot epileptische toevallen toe. Ook door gebruik van een ‚somatisches Entgegenkommen’ wordt hetzelfde bereikt.

Een echte, causale verhindering van hetgeen men wil verwekelijken wordt door de persoonlijkheid beleefd als een fatum. Een reactie van teleurstelling, ontstemming of opstand volgt. Deze, en ook een normale nieuwe oriëntering van het handelen ontbreken bij de causalisatie, of worden voorgewend. Hierin ligt een aanwijzing ter herkenning van de causalisatie.

Op een verwante wijze als bij de justificatie kan dus de causalisatie voor het ‚übergreifend Verstehen’ duidelijk worden. Het beroep op causale factoren van ‚psychischen aard’ (of die in het psychische interfereeren), vindt men besproken sub *Iia*. Er zijn geleidelijke overgangen daarheen.

Terwijl in het bovenstaande van onmacht en dus van ‚belet’ sprake was, kan bij het beroep op overmacht zowel een positieve daad als een nalaten worden geausaliseerd. Een daad van te voren te causaliseeren vereischt een groot arrangement, de overmacht moet worden gearrangeerd, de voorbereidselen daartoe moeten

moreel indifferent of zelfs verdedigbaar zijn (dus weer te justificeeren); men bereidt een *moreel alibi* voor. Hier zijn de „Fehlhandlungen” te noemen, die verdrongen wenschen realiseeren. Een zelfmoordenaar kan zijn toeval als toeval of ongeluk causaliseeren terwille van zich zelf of anderen.

Een patiënte, die een afspraak had gemaakt om een eerste liefdesnacht met haar minnaar door te brengen, slipte op weg naar het rendez-vous met haar fiets en bezerde haar heup. Afgezien van de fraaie symboliek, werd hier een, tenslotte niet door de geheele persoon gewilde handeling door arrangement verhinderd. Bij dit geval was het aannemelijk, dat hier de causalisatie in omgekeerde richting werkte, n.l. het langs een omweg doorzetten van ethische(?) remmen.

Overmacht en onmacht zijn hier overigens niet scherp te scheiden. Een beroep op onmacht is tegelijk een beroep op overmacht en omgekeerd.

II: Beroep op factoren, die voor de reflexie causaal zijn of zoo kunnen worden voorgesteld, in het beleven echter zijn gerepresenteerd en daar gewoonlijk een invloed ondervinden van een zichzelf objectiveerende, waardeerende persoonlijkheid.

a) Beroep op erfelijken aanleg, leeftijd, geslacht, ras, slechte nachtrust, migraine etc. „Ik ben toch ontoerekenbaar”, zei een patiënt, die werkelijk als zoodanig was vrijgesproken en daardoor sindsdien zijn gang ging.

De hysterische schemertoestand, dronkenschap en schemertoestanden van anderen aard, worden door het subject dan als toestand van ontoerekeningsvarbaarheid gezien. Verantwoordelijkheid wordt alleen aanvaard bij een helder bewustzijn. Men is niet verantwoordelijk, wanneer men onder suggestie staat, verleid is of bedrogen (overgang naar schuldafschuiving).

Beroep op krankzinnigheid, maar dan gesimuleerd: Hamlet simuleert krankzinnigheid en zegt na den moord op Laërtes:

„If Hamlet from himself be taken away . . .
then Hamlet does it not, Hamlet denies it.
Who does it then? His madness.

His madness is poor Hamlet's enemy'.

Beroep op driftmatig gebeuren: c'était plus fort que moi'.

Beroep op vergeten, slecht geheugen (zelden op domheid!).

IIb: Principieel zou mogelijk zijn (echter nooit door mij waargenomen) een beroep op heterogene elementen in het bewuste leven (in den zin van Jaspers) zooals die bij dementia praecox, bij encephalitis etc. kunnen voorkomen. Gewoonlijk zijn de patiënten zóó onder den indruk van hun belevingen, dat zij daar geen misbruik van maken, hoewel zij zich zelf voor deze belevingen en eventueel daaruit voortkomende handelingen niet verantwoordelijk voelen.

IIc: Beroep op het inzicht, dat alle psychische gebeuren en handelen causaal gedetermineerd is. Iemand verantwoordelijk stellen is een fout op zich zelf. Nietzsche zegt:

„Ein drittes Mal gewann ich mir die Leugnung aller Zwecke ab und empfand die Unerkennbarkeit der Causalverknüpfungen. Und woher dies alles? War es nicht um mir selber das Gefühl völliger Unverantwortlichkeit zu schaffen, mich ausserhalb jeden Lobs und Tadels unabhängig von allem Ehedem und Heute hinzustellen, um auf meine Art meinen Zielen nachzulaufen? ¹⁾

II*d*: Beroep op dwaling of onkunde.

Dit verweer is causalisatie te noemen, als aannemelijk is, dat het subject wél van deugdelijk feitenmateriaal was voorzien of kon voorzien zijn. De Nederlandsche Wet wordt ieder geacht te kennen; beroep op onkunde wordt niet toegelaten. Dit beroep op dwaling of onkunde kan gecombineerd zijn met aanvoeren van motieven — dus een justificatie completeeren.

In de causalisatie wordt dus op allerlei wijzen een (misplaatst) beroep op niet of niet anders gekund hebben, gedaan.

c. TRANSCULPATIE (schuldafwenteling).

Een derde methode, om aanwezig of dreigend schuldgevoel totaal den grond te ontnemen, vormt het afwentelen van de schuld op een andere instantie. Dit afwentelen, „abwälzen”, is overbekend, maar daarom niet minder gebruikelijk.

De justificator pretendeert een goede handeling, de causalisator pretendeert niet in eigenlijken zin *gehandeld* te hebben, de transculpator een goede, althans indifferente handeling te hebben be-

1) F. Nietzsche, *Jenseits von Gut und Böse*. Kröner. Taschenausg. 8, VIII.

doeld. De schuld ligt dan bij hem, die verkeerde voorlichting gaf, in het algemeen een verkeerde situatie schiep en daardoor de verantwoordelijkheid draagt.

De afkeer om schuld op zich te nemen leidt hier tot een projecteeren van de schuld op een andere instantie. Ten slotte kan men zich zelfs elk handelen en elk doel ontzeggen. „Man würde den Fatalismus akzeptieren”, waarbij de verantwoordelijkheid en de schuld aan een nog persoonlijk gedachte instantie of aan een niet meer persoonlijk gedacht Noodlot, fatum, wordt toegeschreven. De handeling als wilshandeling wordt dan steeds meer beperkt.

De grens met de causalisatie is dus niet scherp; er zijn geleidelijke overgangen van het beroep op verkeerde voorlichting naar het beroep op dwaling, onkunde, onbegaafdheid en tenslotte onmacht om te handelen.

De grens met de justificatie is niet scherp, omdat men een goede handeling als intentie kan stellen.

De justificatie schuift naar de eigen persoon, de causalisatie naar z.g. oorzaken, de transculpatie naar andere personen. Allerlei combinaties zijn mogelijk, waarbij personen als oorzaken en oorzaken als personen kunnen worden voorgesteld.

Een beroep op valsche voorspiegeling, ondergeschikt zijn, onkunde, vergissing, zal iemand die vrije zelfverwerkelijking, persoonlijkheid pretendeert ongaarne toepassen. Het is dus geen wonder, dat de transculpatie het middel bij uitstek is voor kinderen en zwakken. Bij hen is dit beroep geen schande. Bij kinderen is de transculpatie zeer veelvuldig en het meest gebruikelijk. Het kind „gooit” de schuld ook op ‚doode’ dingen: ‚de stoute tafel’ waaraan het zich stoot; of op een lichaamsdeel: ‚stout handje’, waarmede het snoept. Een jongen komt aanhollen: ze gooien met steenen! maar er blijkt, dat alleen hij zelf met steenen gegooid heeft en een ander kind leelijk geraakt heeft.

De neuroticus is niet bij machte zijn gegeven structuur tot persoonlijkheid te ontwikkelen. De onmacht, maar ook het werkelijk zich terugtrekken, wordt als schuld gevoeld. Niet geheel zonder reden wordt deze schuld op de omgeving geprojecteerd. Vooral, waar het geïntimideerd zijn het hoofdbeletsel is zich zelf te verwerkelijken, treedt deze transculpatie op. Scheid ¹⁾ wijst op de klini-

1) Z.f.d. ges. Neur. u. Psych. 150 (1934), pg. 528.

sche beteekenis van het feit, dat depressieëlijders niet zoozeer zich zelf, als wel anderen kunnen gaan beschuldigen („Fremdschuld annehmen“). Deze transculpatie (bij een overigens objectief niet gemotiveerd schuldgevoel) maakt de prognose slechter (paranoïde trek!). Primaire ‚Eigenschuld‘ geeft een goede prognose, primäre Fremdschuld een slechte, terwijl sedundaire ‚Fremdschuld‘ nog niet beslist een slechte prognose behoeft te geven.

De echte paranoïa is ook te bezien van de vraag uit, in hoeverre de algemeene projectie het gevolg kan zijn van transculpatie, projectie van schuldgevoel, dat met het verhoogd gevoel van eigenwaarde in strijd zou geraken.

De vermindering van de transculpatie is een aanwijzing van de mate van groei van de persoonlijkheid, meer nog dan de vermindering van de causalisatie en de justificatie. Het klassieke voorbeeld van de transculpatie vindt men in het Paradijsverhaal: „de vrouw die gij mij gegeven hebt, die heeft mij van den boom gegeven en ik heb gegeten“ zegt Adam, terwijl Eva aanvoert: „die slang heeft mij bedrogen en ik heb gegeten“.

VI - PSYCHISMES TER PARTIEELE JUSTIFICATIE

Terwijl justificatie s.s., causalisatie, transculpatie, alle schuld ontkennen, zijn er zelfrechtvaardigingspogingen, waarbij een zekere schuld wel wordt aanvaard, doch het schuldig makende wordt gerelativeerd. Hiertoe behooren de indifferentiatie, de generalisatie (en verwante psychismes), het beroep op traditie, legaliteit, verjaring en de ridiculisatie.

Bij deze houdingen tegenover negatief gewaardeerde activiteit, is het feit, dat de verdringing een minder groote rol speelt kenmerkend. De schuld wordt tot op zekere hoogte geaccepteerd, maar reeds in principe anders doorleefd; n.l.: als onvermijdelijk, algemeen aanwezig, te verwaarloozen, etc. in elk geval af te wegen tegen schuld van anderen, niet te beleven als *mijn* schuld.

a) INDIFFERENTIATIE

Bij de *indifferentiatie* beroept het subject zich op het kwalitatief of kwantitatief onbelangrijke van de daad: Een patiënt met een lichte, hysterisch getinte depressie, urineert in de kamer; hierover ter verantwoording geroepen, antwoordt hij: het was maar een heel klein plasje!

Een belangrijk delict kan min of meer bewust 'verharmlost' worden. Zooals steeds wordt ook in de indifferentiatie gebruik gemaakt van een valsche voorstelling, die echter geldigheid kan hebben, dus op zich zelf in een bepaald geval en voor een zeker subject wel aanvaardbaar zou kunnen zijn. Niet altijd en niet voor ieder geldt een bepaalde waardescale. Verschillende waarden kunnen ten opzichte van elkaar vrijwel indifferent van rang zijn, b.v. door het overheerschen van een bepaalde waarde (religie, ras, etc.) Elke handeling brengt schuld-op-zich-nemen mede, dus om te kunnen handelen *moet* deze schuld als indifferent worden beschouwd, althans aanvaard worden door het subject en de buitenwereld.

Een waardescala kan ook geheel ontbreken, of geen beteekenis voor het handelen hebben, zoodat alle handelingen ethisch indifferent zijn. Op deze eventueel *echte* houdingen of geldige argumenten kan hij die indifferentieert, zich beroepen, teneinde een toch aanwezig schuldgevoel te verkleinen, tot een te verwaarloozen, dus verder op zij te zetten gevoel. Het schuldgevoel wordt hier dus op twee manieren bestreden: door verdringen én door bewust ter zijde laten van de onvermijdelijke, algemeen te aanvaarden rest.

Hoewel theoretisch mogelijk, zal men zich niet trachten te verdedigen, door zich te scharen onder diegenen, die door zwakzinnigheid geen waardescala kunnen hebben of door dementie (b.v. dementia paralytica) hun ethische remmen hebben verloren, waardoor hun handelingen ethisch indifferent zijn geworden.

De symptoomhandeling, een als zoodanig indifferente handeling kan ook in dit verband genoemd worden. Deze maakt gebruik van het mogelijk ethisch indifferent zijn. Wie laat niet wel eens een deur open staan, zooals de patiënt van Freud, die diens praktijk niet zoo groot achtte, of hij kon de deur naar de wachtkamer wel open laten.

Een andere vorm van indifferentiatie vormt het zich beroepen op een minstens even ernstig vergrijp door de tegenpartij („Returkutschen', de z.g. jijbak). Dit vormt weer een overgang naar de *generalisatie*.

Juist tegengesteld aan de neiging tot indifferentieeren is de houding, die, echt of onecht, het ethische zelf als hoofdwaarde stelt en in de gedragingen tegenover zwakzinnigen, crimineelen en dieren tot uitersten kan voeren ¹⁾. Op deze wijze kan een, uit andere bron stammend, schuldgevoel, worden bestreden.

b) GENERALISATIE

„Sie ist die erste nicht" zegt Mephisto tot Faust, sprekend over Gretchen, die in ellende is gebracht.

1) Bij een geval door mij beschreven (P. en N. bladen 1932) was de groote „dierenliefde' een gevolg van de angst om als een dier gevangen gezet te worden. Gevangenschap beteekende in de eerste plaats gedwongen sexueele onthouding, een indirecte castratie. De onechtheid bleek al vóór de analyse uit de angst bij het zien van opgesloten dieren, naast de „liefde" voor kleine dieren.

De generalisatie doet een beroep op het algemeen voorkomen van tot schuldgevoel voerende activiteit: „iedereen doet het; wat iedereen doet, is gesanctioneerd door dit feit zelf; zedelijkheid wordt gegrond op zede. Wie zich tot een gemeenschap rekent, houde rekening met algemeen geldende opvattingen. Door eigen normen te laten gelden komt men in conflict met die gemeenschap, de goedwillende evenzeer als de crimineel, die zijn eigen, niet-sociale begeerten volgt. De crimineel vormt geen nieuwe gemeenschap, een profeet van een nieuwe waardescale mogelijk wel; de verschuiving van waarden, van normen, vind echter plaats vóór de wetgever hem erkent, als algemeen en daardoor geldend.

De dynamiek van de generalisatie is overigens dezelfde als die van de indifferentiatie.

c) BEROEP OP TRADITIE, LEGALITEIT, VERJARING¹⁾

Het *beroep op traditie* sluit hier direct bij aan. Evenals bij de generalisatie wordt de eigen activiteit niet aan eigen normen gemeten, maar de daad naast andere geplaatst, waardoor een nieuwe vorm en norm van beoordeeling, een relativering wordt bereikt. Patiënten met infantiele en weinig zelfstandige trekken beroepen zich vaak op traditie (in het gezin en den kring). Door zich daarmee te identificeren wordt de partieele zelfrechtvaardiging dan een totale.

Het beroep op het wettelijk geoorloofd zijn — *beroep op legaliteit* heeft dezelfde karakteristiek. Niet het subjectieve, ethische schuldgevoel, maar het „objectieve”, formeele, legale, niet levende, moet de schuld bepalen c.q. de onschuld bewijzen.

Wat langer zullen wij stilstaan bij het psychologisch interessante *beroep op verjaring*.

Vragen wij ons weer af, waaraan dit beroep een geldigheid zou kunnen ontleenen, dus of en waar het als geldig wordt aanvaard, dan blijkt, dat dit op elk gebied van recht het geval is (civiel, administratief, strafrecht enz.) Dit reeds doet het vermoeden rijzen

1) Men zie: D. J. Wolfson, Eenige beschouwingen over de verjaring in het strafrecht, Diss. Leiden 1890. De aanhalingen in deze paragraaf dank ik hoofdzakelijk aan Mr. Vellenga.

dat de verjaring niet berust op opheffing door de jaren van schuld als subjectief schuldgevoel, maar een principe is, dat aan andere gronden zijn bestaansrecht ontleent. Immers een schuldgevoel in engeren zin kan men moeilijk op al die rechtsgebieden verwachten. Intusschen worden zeer verschillende argumenten ter rechtvaardiging van het verjaringsprincipe in het strafrecht aangevoerd, waarbij het beroep op de subjectieve belevingen van den delinquent niet ontbreekt. Vermeld dient nog te worden, dat in het strafrecht verjaring van het recht tot strafvordering van het recht tot uitvoering van de straf onderscheiden.

Ik laat hier de meest gebruikelijk rechtvaardigingsgronden voor het begrip der verjaring in het strafrecht volgen.

Gronden van de verjaring in het Strafrecht.
verjaring van het

- a. recht tot strafvordering (vervolgingsverjaring),
- b. recht tot uitvoering van de straf (strafverjaring).

De Memorie van Toelichting op het Ned. Strafwetboek van 1886 voert twee hoofdgronden aan: ¹⁾

1. (alleen voor a.) het wegvallen van de mogelijkheid van het bewijs.
2. het wegvallen van de herinnering aan het gebeurde (delict).

Verder wijst de M. v. T. als nevensgrond ook op 's daders vrijwillige ballingschap als surrogaat voor de straf.

Deze twee hoofdgronden en één nevensgrond zijn tot uiting gekomen in de verjaringstermijnen:

de termijnen (1, 6, 12 en 18 jaar) van de vervolgingsverjaring zijn in zekere verhouding gesteld tot de betrekkelijke zwaarte van het delict.

de termijnen (1,3 langer dan de vorige) van de strafverjaring zijn langer dan de eerste, omdat de bemoeijking van het bewijs hier toepassing mist; terwijl 's daders „vrijwillige ballingschap” als surrogaat voor de *straf* niet te kort moet zijn.

Voor jeugdige personen (zij die vóór het begaan van het feit den leeftijd van 18 jaren nog niet hebben bereikt) heeft de Kinderwet van 1901 de verjaringstermijnen tot een derde verminderd. De redenen hiertoe waren bij de vervolgingsverjaring, dat een

1) Vgl. Geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht door Mr H. J. Smidt, 2e druk, Haarlem 1891, dl. I, pag. 515.

vervolging, lang na het feit, haar paedagogische werking zou missen en misstappen de jeugd niet te lang moeten worden nagehouden ¹⁾.

Prof. Zevenbergen merkt in dit verband op:

„De macht van den tijd, die elders in het recht een niet onbelangrijken invloed uitoeft, doet zich ook gelden in het strafrecht: ook de wetgever heeft met haar rekening te houden. Vooreerst toch wordt door een lang tijdsverloop de indruk van het feit verzwakt en wordt de bestraffing na vele jaren *als een onbillijkheid* ²⁾ beleefd. Ook is het door het tijdsverloop dikwijls onmogelijk over betrouwbare bewijsmiddelen te beschikken” ³⁾.

Prof. van Hamel zegt ⁴⁾:

„De hoofdgrond der verjaring is de erkenning der macht van den alles veranderenden, alles, ook de indrukken van den misdaad uitwisschenden tijd. Naast de „rechtsveiligheid” heeft ook de „rechtszekerheid” hare eischen; vermits immers eene vervolging en een bestraffing na ettelijke jaren te zeer in nieuw gevestigde toestanden zouden ingrijpen, met dikwijls twijfelachtig nut; wat de vervolgingsverjaring betreft, ook met onzekerens uitslag”. Van Hamel acht het echter noodig, dat er eenige uitzonderingen gesteld worden, nl. voor de vervolgingsverjaring bij sommige zeer zware misdrijven en voor zware recidivisten. Tenslotte: onverjaarbaarheid der maatregelen van repressie, die het karakter dragen van opvoeding, verbetering of beveiliging’.

Prof. Pompe uit zich als volgt ⁵⁾:

„De tijd werkt op de vervolgbaarheid langs twee wegen (M. v. T. Smidt I. 515). Het tijdsverloop verzwakt vooreerst de herinnering aan de gepleegde ordeverstoring, en vermindert daarmede de doelmatigheid der vervolging, die immers tot de bestraffing dient te leiden. Het bemoeilijkt verder het bewijs, en verkleint daarmede

1) Vgl. Geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht door Mrs H. J. Smidt en E. A. Smidt, 2e druk, Haarlem 1901, dl. V, pag. 291/2.

2) Cursiveering van mij.

3) Leerboek van het Ned. Strafrecht door Prof. Mr W. Zevenbergen, Groningen, Den Haag 1924, dl. I, pag. 452.

4) Vgl. Inleiding tot de Studie van het Ned. Strafrecht door Prof. G. A. van Hamel, 4e druk, Haarlem 1927, pag. 591/2.

5) Handboek van het Ned. Strafrecht door Prof. Mr W. P. J. Pompe, 2e druk, Zwolle 1938, pag. 458.

de kansen om met de vervolging te slagen. De wetgever heeft om deze twee redenen een vasten termijn gesteld, waarna de vervolgbaarheid wettelijk verjaard is. Hij had dit ook kunnen nalaten en aan het Openbaar Ministerie kunnen overlaten te beoordeelen, of vervolging nog doelmatig en mogelijk zou wezen. De wettelijke termijn geeft, evenals in het privaatrecht (art. 1893 v. h. B. W.) rust en zekerheid aan de rechtsorde, en in het bijzonder aan de tegenpartij van het Openbaar Ministerie, nl. den verdachte”.

De verjaring van de straf is in het Engelsche Strafrecht onbekend. De vervolgingsverjaring geldt slechts bij enkele misdrijven.

Na deze citaten uit de werken van Nederlandsche geleerden laat ik nog een zeer oud citaat volgen dat juist zeer illustratief is voor de „zedelijke rechtvaardiging” van de verjaring.

Bij de behandeling in 1808 van het ontwerp voor de „code criminel” in den Franschen Conseil d’Etat ¹⁾ beriep de Regeerings-gemachtigde, de Comte de Real, zich op „les remords” en „l’inquiétude” door den schuldige geleden gedurende den verjarings-termijn: „Elle (la prescription = verjaring) arrache le condamné qui se cache, à des forfaits nouveaux, en lui inspirant l’espoir que le crime ancien pourra s’oublier; et cependant elle-même se charge de la punition de ce crime, par les délais qu’elle exige. Peut-on, en affet, imaginer un supplice plus affreux que cette incertitude cruelle, que cette horrible crainte, qui ravit au criminel la sécurité de chaque jour, le repos de chaque nuit? Vingt ans de terreur pendant le jour! Une insomnie de vingt ans! Le glaive de la loi, suspendu pendant vingt ans, sur la tête de coupable! Législateurs, ce supplice, plus cruel que la mort, n’a-t-il pas assez vengé le crime et légitimé la prescription?”

Verdere citaten uit Duitsche en Belgische rechtskundige werken laat ik achterwege. Er werden daarin geen nieuwe gezichtspunten geopend.

Resumeerende worden dus voor de verjaring, de volgende *psychologische* gronden (in verband met den dader) aangevoerd.

- I. het vermoeden, dat de dader zich tijdens den verjarings-termijn *gebeterd* heeft en om die reden strafvervolging en strafuitvoering overbodig c.q. onbillijk, zouden zijn.

1) Vgl. L. Rondonneau, Corps de droit Francais, Paris 1811, Tome II, pag. 493.

2. de *vrijwillige ballingschap* van den dader (het feit zelf van „zich schuil, achteraf, bedekt houden”, zijn bewegingsvrijheid missen) is een surrogaat voor de straf.
3. de *angst* door den schuldige geleden na zijn daad of veroordeeling is een surrogaat voor de straf, voldoende om die straf zelve te vervangen.
4. de *wroeging* (het *berouw*) van den schuldige gedurende den verjaringstermijn.
5. bij jeugdige personen t.o.v. de vervolgingsverjaring: het is *paedagogisch* onjuist om de jeugd haar misstappen te lang na te houden.
6. zelfs den benadeelde zou door opnieuw laten doorleven van het leed geen dienst bewezen worden.

De bovenstaande gronden zijn niet als *hoofdgronden* van de verjaring, doch als *nevengronden* aan te merken. De hoofdgronden zijn juridische en praktische: het recht legt zich naar bij geworden toestanden, wanneer een bepaalde termijn is verstreken. De tijd heeft, evenals op ander gebied, een wezenlijke macht en een nieuwe generatie kan een vorige bezwaarlijk straffen. De delinquent krijgt zelve rechten, de staat moet ook deze nieuwe orde handhaven. Het feit, dat verjaring kan „gestuit” worden, bewijst wel het duidelijkste, dat verjaring niet in de eerste plaats gegrond is op verjaring van het schuldgevoel, of het schuldig zijn zelf, of de veronderstelling van lijden als vervanging van straf. Enkele dagen vóór het vervallen van de verjaringstermijn, kan een daad van vervolging tegen den verdachte worden verricht, waardoor opnieuw de termijn wordt aangevangen.

De delinquent (hier bedoeld in den algemeenen zin van het woord) beroept zich wel degelijk op het tijdsverloop als zoodanig, met de toevoeging, dat de daad zich niet weer heeft herhaald. De daad en het schuldgevoel, dat er eens geweest zou zijn, wordt naast positieve waardeverwerkelijking geplaatst (dus weer relativeering van het schuldig makende). Parallel daarmee wordt dan verwacht, dat de bestraffingsdreiging ook gerelativeerd, verjaard is (vgl. grond 5 en 6).

Behalve op de relativeering van het schuldigmakende, en de relativeering van het recht tot bestraffing (ethisch, niet praktisch-juridisch gezien), kan er nog een beroep op een ander psychologisch

factum bijkomen: en wel weer de tijd, maar dan als vervager van het schuldgevoel, evenals van alle andere gevoelens, wanneer zij normaal kunnen afvloeien en niet opnieuw worden verwekt. Vooral het actief, totaal verdrongen schuldgevoel, kan in sommige gevallen in het geheel niet ‚verjaren‘, het vloeit niet af, zelfs al wordt de daad zelf verdrongen, het wordt vastgelegd, maar daardoor niet onwerkzaam gemaakt. Het kan aanleiding geven vroeger of later tot hysterischen angst en neurotischen dwang.

In andere gevallen vervaagt de tijd, vooral bij een reëel delict, het schuldgevoel. Nieuwe indrukken helpen associaties met het verleden te verminderen. Bovendien wordt de objectieve beteekenis van het delict door den invloed van den tijd steeds geringer. Aanaaloo aan de werking van het verloop van den tijd, is de meestal actief gezochte, werking van den afstand in de ruimte van alles wat met het delict in verband staat. De ouderwetsche vlucht naar Amerika dient niet alleen om de straf te ontgaan maar ook om het oude milieu te ontvluchten. Dit alles hangt samen met de menschelijke beperktheid: niemand kan zijn gevoel in verleden en in verte, in tijd en ruimte, met een gelijkmatig intensief krachtenveld laten uitstralen. Noch de schuldige, noch de aanklager. Voor hem, die de schuld in absoluten zin beleeft, kan verjaring niet gelden (vgl. het Engelsche strafrecht¹⁾). Hij kan nimmer het schuldgevoel ontvluchten, geen compromis sluiten; dan is er behoefte aan absolute schulddelging, verzoening. Hij zal een absolute — religieuze — oplossing zoeken, of met onrust en onbehagen beladen blijven, al dan niet met neurotische verzoeningspogingen.

a) RIDICULISATIE

Schuldgevoel kan worden ontweken, door lachend zich te onttrekken aan zelfverwijt en verwijt. Wij kunnen en behoeven niet in te gaan op de omvangrijke litteratuur, die over het komische¹⁾ het geestige, de humor en het lachen als zoodanig bestaat. Ons gaat alleen aan, dat door het *lachen* over iets, dat iets uit een aanvankelijk ethische, dus vanzelfsprekende ernstige sfeer, gesneden en gerelativeerd wordt, waardoor tegelijk voor een eventueel schuldgevoel geen grond meer is.

1) Het is niet toevallig, dat dit in Engeland zoo gevonden wordt!

De glimlach van den humor onderscheidt zich scherp van den lach (meer of minder zuiver) om grap of geestigheid, doordat de humor welwillend relativeert, zonder samenhangen te vervalschen of instincten te ontremmen. Dit onderscheid wordt ook duidelijk, wanneer men zich het verschil voor oogen stelt tusschen de houding van welwillende zelfspot (humor) en het lachen over zich zelf. Wanneer dit laatste tot uitlachen wordt, is het een heftige, overigens zeldzame vorm van zelfaggressie: „Hij kent de wrange vreugde niet, te lachen om zich zelve”.

Voor ons komt de grap, geestigheid met meer of minder spot in aanmerking, als een nieuw middel tot afweer om schuldgevoel den grond te ontnemen: *ridiculisatie*. Hierin ligt tegelijk een meer of minder sterke aggressie verscholen.

In het algemeen wordt het eene affect door het andere verdrongen, althans wanneer deze gevoelens in dezelfde laag liggen (Scheler). Wanneer het schuldgevoel in de psychische niet in de geestelijke laag ligt, (dus niet tot een totale vertwijfeling voert zooals b.v. bij endogene, ernstige melancholie of psychogene vertwijfeling) is het begrijpelijk, dat het als ‚gemotiveerd’ gevoel (een ‚psychisch gevoel’ in den zin van Scheler) door een ander gemotiveerd gevoel kan worden verdrongen. Een eventueel ethisch waardeeren wordt verdrongen of vervangen door een waardeeren en doorleven van het grappige (komische of geestige). Belangrijk nu is in dit verband, dat lachen, eenmaal ontstaan, paspoort voor uitlachen wordt, of in wezen reeds uitlachen kan zijn. Bergson¹⁾ zegt, dat, hoewel het lachen in het algemeen een nuttige functie vervult, daaruit niet volgt, dat het steeds het juiste doel treft, noch, dat het geïnspireerd is door gedachten van welwillendheid, of zelfs van billijkheid: „Il n’a pas le loisir de regarder chaque fois, où il touche . . . le rire ne peut pas être absolument juste; il ne doit pas non plus être bon. Il a pour fonction d’intimider et humiliant²⁾. Il n’y reussirait pas, si la nature n’avait laissé à cet effet, dans les meilleurs d’entre les hommes un petit fond de méchanceté, de tout au moins de malice”. Bergson negeert hier de neutrale onschuldige geestigheid, omdat deze geen sterk lacheffect heeft. Dat een geestig-

1) Bergson, *Le rire*. Alcan, Paris, 1925; 24e ed. pag. 200, 201.

2) Nietzsche zegt: Lachen ist schadenfroh sein mit gutem Gewissen: men is wel „schadenfroh”, maar wordt daarbij niet door schuldgevoel gekweld.

heid onschuldig kan worden genoemd, bewijst trouwens, dat zij schuld in zich dragen kan.

Door de grap, de geestigheid, die als *l'art pour l'art* is te waardeeren, wordt de weg vrijgemaakt voor een affectontlading, die niet in de geestigheid als zoodanig, maar in aanwezige latente, gecensureerde gevoelens te zoeken is. Voor een geestige, neutrale, 'on-schuldige' geestigheid heeft men, zooals gezegd, alleen een waardeerend lachje over, men barst niet in een (mogelijk Homerisch) lachen uit, waarin bedwongen of verdrongen affecten ¹⁾ tot explosie komen. Dit lachen (in dit verband dan uitlachen) wordt ook door het milieu geaccepteerd, als de *porte d'entrée*, de geestigheid of grap, maar 'goed' is.

Het behoeft geen verder betoog, dat daden van b.v. obscene, aggressief of cynisch ²⁾ karakter van te voren of achteraf „onder het mom” van een grap kunnen worden voorgesteld, teneinde aan verwijt of zelfverwijt te ontkomen. Men doet dan een beroep tegenover de benadeelde en tegenover eventueel publiek op waardeering van de grap. Men is sociaal weer gerangeerd, omdat het publiek, spoediger dan de betrokken partij, al gauw geneigd is iets als lachwekkend te accepteren en dankbaar is voor de gelegenheid tot (uit)lachen. Daardoor wordt het slachtoffer wel gedwongen zijn verwijt te laten varen, te meer, daar het leedvermaak van het publiek nog grooter wordt als het niet zoo maar bereid is mee te lachen. De gemeenschap, of wat daarvoor doorgaat, pleegt (met groote verschillen bepaald door opvattingen en tijdgeest) iemand, die voor den lach zorgt te waardeeren, waardoor hem veel wordt vergeven. Deze waardeering is geen ethische, eerder een verzet; juist een opgedrongen of verstarde ethische houding geeft gemakkelijk aanleiding tot doorbraak van het verdrongene in een grap.

Kinderen gebruiken de ridiculisatie zeer vaak, wanneer zij eenmaal bespeurd hebben, dat verboden handelingen of reeds als slecht besepte handelingen grappig gevonden kunnen worden. Het kinder-

1) Freud, *Der Witz und die Arten des Komischen*. Ges. Schr. Bnd IX: „Die Lust des Witzes geht aus erspartem Hemmungsaufwand hervor die der Komik aus erspartem Vorstellungsaufwand, die der Humor aus erspartem Gefühlsaufwand.

2) Deze indeeling ontleen ik aan Freud: *Die Tendenzen des Witzes*. (S. Freud, *Der Witz und seine Beziehungen zum Unbewussten*. Ges. Schr. Bnd IX.

lijke opzichzelf kan dikwijls al de lachlust opwekken doordat het komisch werkt. Van deze ondervindingen maken kinderen handig gebruik.

De depressieve natuur en de depressieve psychose, gekenmerkt als zij somtijds is door den ernst van zijn (overspannen) Opper-ik, wordt door de lach niet bevrijd, hoogstens door een even doorbrekende humor, een weemoedige spot of een meewarige glimlach. In de gedachtengang van Freud is dan ook deze humor een uiting van het Opper-ik, ditmaal niet streng, maar welwillend en troostend, dat zich op een andere dan de gewone wijze als ouderinstantie laat gelden¹⁾.

Bij de manie vinden wij dan ook in tegenstelling met de depressie, geen humor, maar door de ontremming, en nivelleering slechts goedkoope geestigheden; dreigend schuldgevoel, of liever verwijt van omgeving wordt belachen of weggelachen.

Een splotsing van Ik en Opper-ik is er niet, tengevolge van de nivelleering van het Opper-ik.

Bij de echte paranoia, waar waarde en eigenwaarde samenvallen, wordt eveneens schuldgevoel geheel verdrongen, of geprojecteerd althans in de rijpe paranoia. Het sterke gevoel van eigenwaarde van den paranoicus, dat geen relativeering toelaat, brengt een gemis aan gevoel voor humor mede. Daarentegen zijn er soms „maniakale” elementen. Dit maniakale element in de paranoia is meer als gevolg van de verhoogde „biotonus” een sterkere levensstroom te zien, dan als ontremming en nivelleering.

Bij de neurotici is door de verabsoluteering en isoleering van een bepaald complex voor lach en humor evenmin plaats, zeker niet wanneer het hùn complex betreft. Voor de psychotherapeutische praktijk is het van belang, dat, wanneer een streng analytische therapie onmogelijk is, eenig succes kan worden bereikt door systematisch relativeeren van angst en dwang, in de eerste plaats door rustigen humor. Lachen zou teveel op uitlachen gelijken. Diepte-psychologisch uitgedrukt: men tracht de strenge component van het Opper-ik, via een zekere overdracht, tot meerdere welwillendheid te brengen.

Samenvattend kan dus gezegd worden, dat door de eigen acti-

1) S. Freud, der Humor. ges. Schr. Bnd. XI.

viteit tot een goeden grap te maken, schuldgevoel kan worden bestreden. De niet-gerealiseerde waarde, het ideaal, de eisch van het Opper-ik, of hoe men overigens definieeren moge, wordt zelf tot middelpunt van vroolijkheid gemaakt, of de benadeelde partij tot voorwerp van allerminst liefdevolle belangstelling. Daarom gebruiken wij hier de term 'ridiculisatie' welke term ditmaal niet op de daad, maar op de situatie, de benadeelde of op die instantie betrekking heeft, welke een zedelijken eisch zou willen laten hooren.

Een van mijn patienten, een multirecidivist, die voor diefstallen ongeveer de helft van zijn leven in de gevangenis doorgebracht heeft, spreekt over zijn diefstallen nog steeds als over een goeden mop. Hij vereerde de verpleegster na zijn vertrek uit het ziekenhuis met een palm, die uit een plantsoen bleek gestolen te zijn. Hij lacht om iedereen, die zoo dom is, te werken. Hij chanteert nu de philanthropen, door met recidief te dreigen; hij lacht hartelijk, omdat een zijner kameraden onschuldig is opgesloten voor een door hem gepleegde diefstal, en zoo verder.

De ridiculisatie heeft overgangen naar de indifferentiatie: waar men om lachen kan is ethisch niet meer belangrijk (indifferentiatie); anderzijds is het ridicuul om zich om een kleinigheid scrupules te maken.

Met de tactiek van lach en spot correspondeert de levenshouding, die om alles lacht en min of meer cynisch is.

Met de humor correspondeert een bepaalde resigneerende houding. Wanneer schuld in alle intensiteit wordt beleefd, is een dezer houdingen van toeschouwer in eigen theater niet meer mogelijk.

VII - DE EXPERIMENTEELE JUSTIFICATIE

(motiveering van posthypnotische suggesties)

Met objectieve juistheid kan een motiefvervalsching blijken, in de motiveering van de posthypnotische suggesties.

Zooals bekend, kunnen tijdens hypnose opdrachten gegeven worden, die na de hypnose worden uitgevoerd, zonder dat de proefpersoon zich herinnert, dat hij die daad uitvoert ingevolge van die opdracht. Immers, hij heeft meestal voor de heele hypnose amnesie, (of voor de opdracht werd nog speciaal amnesie gesuggereerd). Het interesseert ons nu in dit verband, hoe de proefpersoon de handeling, waarvan hij den oorsprong niet kent, in zijn bewust gedachtenleven zal plaatsen. Kraepelin zegt: ¹⁾ In alle diesen Fällen erscheint dem Beeinfluszten selbst die pünktlich ausgeführte Handlung als das Ergebnis eigenen Entschlusses.

Heyer ²⁾ zegt: Nie wird die Versuchsperson den wahren Grund angeben, dasz sie auf unseren Befehl hin handelte".

Beide uitspraken zijn in hun algemeenheid onjuist, zooals uit nauwkeuriger nagaan van verschillende publicaties over hypnose, die ik niet alle noemen zal (o.a. Schilder en Kauders ³⁾, Koster ⁴⁾) blijkt. Groote aandacht voor dit punt vond ik bij Forel.

Forel ⁵⁾ gaf in de hypnose opdracht, om na afloop daarvan een stoel op tafel te zetten. Eén proefpersoon, gevraagd naar de reden van deze daad, antwoordde: „die stoel stond mij in den weg". Een ander, die op dezelfde wijze een handdoek had gehaald, zeide, dat hij zoo erg zweette en zich het gelaat wilde afwisschen. Hier

1) Lehrbuch der Psychiatrie, 1920, dl. I.

2) Heyer in Birnbaum, die psychischen Heilmethoden; Leipzig, 1927. Thieme.

3) Lehrbuch der Hypnose, Wien u. Berlin, Julius Springer 1926.

4) Leerboek der Hypnose, Wmsterdam, Van Rossen 1938.

g) Forel, der Hypnotismus, Stuttgart, Enkel, 1923.

trad dus motiefvervalsching op. (Andere proefpersonen antwoordden op de vraag: waarom zette U die stoel op de tafel?: „Ik geloof, dat U mij dat in den slaap gezegd hebt”; „Ik heb zooiets gedroomd”; „Ik werd ertoe gedreven”; „Ik moest eenvoudig, weet niet waarom”; „Ik kreeg zoo het idee”. Een zesde volvoert de handeling eigenlijk nog in hypnose en is amnestisch ervoor. Sommigen voerden de suggestie niet uit: zij keken naar de stoel, geneerden zich en lachten. Vroeg men hun, wat zij dachten, dan antwoordden zij: Ik had de dwaze gedachte dezen stoel op de tafel te zetten. In dit verband geef ik een eigen waarneming:

Geval 1. Hypnose (Dr. van der Schaar: Fixatie spreekmethode).

Patient is kataleptisch en suggestibel. Suggestie: 2 minuten na het wakker worden zult u een glas water vragen en het niet leegdrinken. (Geen suggestie tot complete amnesie voor de opdracht. Er bestond in het algemeen reeds amnesie).

Na de hypnose spreken wij wat met den patient; hij vraagt niets. Na 4 minuten zeg ik: U kunt gaan of hebt u nog iets te vragen? Na eenige aarzeling: Ja, ik wou graag een glas water. Patient neemt het glas en blijft er eenigszins beteuterd mee zitten. Wij kijken hem aan, hij lacht verlegen. Wij lachen ook: waarom drinkt u het glas niet leeg? „Ik kan niet”. Waarom niet? „Omdat dr. van der Schaar het mij gezegd heeft”. Wanneer? Patient geeft geen antwoord. Als u dorst hebt, moet u het opdrinken. Hebt u dorst? Ja. Patient drinkt het glas leeg.

Het was duidelijk, dat het zoowel het vragen óm en daarna niet leegdrinken van het glas water niet ‚van ganscher harte’ geschiedde niet, als natuurlijk door patient werd gevoeld.

Bij andere proefnemingen, waarbij ik een collega in hypnose bracht, gelukte de posthypnotische suggestie eenmaal met een valsche motiveering, doch eenigen tijd later werd hij zich van de toedracht bewust. Verdere proeven hadden geen resultaat, doordat hij nu de situatie direct doorzag, bij het opkomen van de gesuggerende aandrang.

Reeds bij een eenvoudige opdracht ziet men dus bij hypnoti-

sabele personen zeer veel verschillen in de wijze waarop de opdracht wordt „geassimileerd”. Meermalen wordt hij eigenlijk *niet* geassimileerd. Wanneer de opdracht strijdig is met gewoonte of moraal, kan er een heftige tweestrijd optreden, waarbij de neiging tot volvoeren van de handeling als een obsessie aanwezig is, maar dan gewoonlijk niet in een daad wordt omgezet.

Het behoeft dus geen betoog, dat de opvatting, als zouden allerlei gesuggereerde handelingen onder valsche motieven tot de eigene gemaakt worden, slechts in zeer beperkte mate geldt.

De opmerking van Hesnard in dit verband: „Non seulement il ignore le mobile réel, qui le pousse, mais encore il justifie son idée ou son acte posthypnotiques par milles raisons des plus naturelles, même lorsque ceux-ci tranchent vivement sur le reste de sa vie consciente”, moeten wij ook uit eigen ervaring bestrijden: de motieven worden niet zoo maar uit de lucht gegrepen; zeer vele gehypnotiseerden hadden het besef, dat de neiging tot een bepaalde handeling hun persoonlijkheid vreemd, een corpus alienum was.

Een verpleegster, door Forel gehypnotiseerd, krijgt de opdracht, later te vragen, hoe het komt, dat zij bij hypnose zoo snel, sneller dan bij gewone slaap, wegraakt. Het is geen wonder, dat deze vraag met groote blijken van persoonlijke interesse gedaan werd. Immers, dit is haast geen suggestie meer, het is een opdracht, die werkelijk bij deze proefpersoon weerklank zal gevonden hebben, daar zij meermalen over hypnose had nagedacht. Terwijl dezelfde verpleegster bij andere posthypnotische suggesties opmerkte, dat het „ein so eigentümliche Trieb, wie etwas Fremdes” was, had zij bij deze vraag het idee, dat zij van haarzelf afkomstig was. Als zij dan als motief opgeeft: ik had u dat al zoo lang willen vragen, dan is dat zeer begrijpelijk. Deze vraag lag geheel in haar gedachte-sfeer. Er is ternauwernood van justificatie sprake.

Zooals dus dit geval onvoldoende bewijst voor de opvatting van Kraepelin en Hesnard en men slechts meenen kan, dat het iets bewijst, wanneer men de invoeling in de psychische totaliteit nalaat, zoo zal ook, naar onze (niet geverifieerde) veronderstelling, bij de posthypnotische suggestie de justificatie slechts dan optreden, wanneer de proefpersoon reeds van te voren tot justificeeren is geneigd. Trouwens het bovengenoemde materiaal van

Forel, bewijst wel de betrekkelijkheid van justificeeren, zelfs in den uitgebreiden zin van assimilatie van Hesnard.

Ook uit het geleidelijk zich-bevrijden van de opgelegde handeling, blijkt, hoe het ‚corpus alienum‘ in plaats van geassimileerd, juist met tegenzin ontvangen wordt. Eerst is de posthypnotische suggestie een obsessie, zij draagt, evenals bij de neurotische dwanghandelingen ¹⁾ het karakter van het onweerstaanbare. Geleidelijk echter, uitgevoerd of niet uitgevoerd, verliest zij haar kracht.

Een patient, die in een hysterische schemertoestand binnenkwam, was later gemakkelijk in hypnose te brengen. Hij was dan zeer suggestibel (katalepsie, negatieve hallucinaties, etc.). De posthypnotische suggestie: een spreij van de onderzoekstoel op de tafel te leggen, voert hij prompt uit. Hij geeft als motiveering, dat iemand, hij weet niet wanneer, hem dat opgedragen heeft. (Hij geeft dus geen justificatie). Voor de hypnose bestaat volkomen amnesie, zóózelfs, dat, hoewel deze meermalen werd toegepast, hij niet weet, dat deze ooit heeft plaats gehad als hij vertrekt. Bij een andere hypnose wordt hem een versje geleerd, dat hij tot zijn eigen groote verwondering na de hypnose kan opzeggen. Hij weet niet, waar het vandaan komt, maar is tenslotte geneigd een bepaalden invloed van den medicus te veronderstellen, zonder evenwel een flauwe notie te hebben van de hypnose. Wel weet hij, dat er hypnose bestaat, want een in het openbaar optredende hypnotiseur heeft eenmaal getracht hem te hypnotiseeren, wat niet gelukte. Hij heeft zich er toen waarschijnlijk instinctief tegen verzet.

Een ander maal werd denzelfden patient in hypnose opgedragen, om over 7 dagen terug te komen, terwijl in waaktoestand de tijd op 14 dagen werd gesteld. Hij deelde mij mede, dat hij na een week bij zich zelf dacht: zal ik nu maar gaan. Hij besloot echter, om, zooals afgesproken was, over 14 dagen terug te komen.

Zoo vinden wij dus ook bij dezen patient, die zeer suggestibel was, toch weerstanden, om datgene, wat hem in hypnose was opgedragen, te volvoeren. Zelfs, en dit is zeer interessant, overwint de opdracht, die in een toestand van minder groote suggestibiliteit

1) Bij een neurotische twijfelzucht (een jongen van 14 jaar) was de genese de twijfel hiermede volkomen te vergelijken. (Streng moeder als „hypnotiseuse“). Door verandering van milieu verdween de obsedeerende twijfel.

gegeven werd. Deze laatste werd door den geheelen persoon aanvaard, en daarom behield zij de overhand.

Een ander geval, in dit verband interessant, is dat van Forel, waarbij hij een ethisch niet hoogstaande proefpersoon posthypnotisch een mes uit de keuken liet stelen. Daarna echter ging de proefpersoon zeer verlegen naar de keukenmeid en zei, dat zij het mes in vergissing, zij wist niet hoe, had meegenomen, en vroeg, het stilletjes, omdat zij zich ervoor geneerde, weer neer te leggen.

Dit is dus een correctie, die zelfs bij de echte dwang-kleptomanie niet altijd voorkomt.

De aandrift en de daad, indien uitgevoerd, worden dus niet zoo maar geassimileerd. Dit geldt te meer, naarmate de daad meer in discrepantie met de persoonlijkheid van de proefpersoon is, doch ook reeds bij ethische indifferente opdrachten.

In den aanvang van de ontwikkeling van de psychoanalyse werd vooral de nadruk op hypnose en posthypnotische suggestie gelegd, omdat daaruit, zoowel het bestaan van een „onbewuste” als van het onbewuste werken, resp. het onderschuiven, van motieven zou blijken.

Het blijkt wel, dat zelfs bij handelingen, die niet uit eigen persoonlijkheid stammen, een justificatie aangegrepen kan worden. Deze justificatie trad echter, tenminste in mijn eigen proeven, alleen bij navraag op, om het figuur te redden. Men wenscht nu eenmaal baas in eigen huis te schijnen. De geheele posthypnotische handeling draagt overigens zoowel voor den toeschouwer als voor het belevende subject een automatisch, niet wezenlijk, „onecht” karakter. De bewustzijnstoestand schijnt beperkt, en er zijn alle overgangen naar een tijdelijke, nieuwe hypnose. Voor de justificatie in de ethische sfeer zijn de experimenten dan ook niet van praktische beteekenis, want proefpersonen, bij wie een in moreele opdracht geen weerklank vindt, verrichten deze niet gemakkelijk en psychopathische proefpersonen hebben weinig of geen schuldgevoel. (De proeven zelve zijn trouwens ethisch niet goed verdedigbaar). Schuldgevoel voor een posthypnotische handeling is dus al moeilijk te veronderstellen, wel schaamte over het ‚figuur’, voor het onbegrijpelijke van eigen doen en aandrift. Een proefpersoon werd opgedragen na de hypnose in de handen te klappen. Zij *wreef* zich echter in de handen en vond zoo een compro-

mis, een justificatie, in den algemeenen zin van aanpassing.

Dit alles neemt niet weg, dat er dus experimenteel justificaties in algemeen zin, dikwijls meer rationalisaties te noemen, bij de posthypnotisch uitgevoerde handelingen te voorschijn kunnen komen. Zij zijn zeer verwant met verlegenheidsconfabulaties bij organische geheugenstoornissen.

Daarnaast zijn er zeer velen, die de handeling door de wijze waarop deze zich voor hun introspectie voltrekt, niet als een *persoonlijke* handeling aanvaarden, resp. een flauwe notie, hebben van het gesuggereerde karakter ervan, etc.

De verwerking aan het gesuggereerde is dan te vergelijken met de verwerking ev. het vrij worden van niet resonneerende invloeden in de primitieve subordinatie.

99

VIII – AANWIJZINGEN VOOR DE ONECHTHEID VAN JUSTIFICATIES ETC.

De justificatie, (causalisatie, etc.) moeten als vervalsching aan-
nemelijk evident worden gemaakt. Welke zijn de *aanwijzingen* die
tot deze evidentie kunnen leiden?

Ik onderscheid vijf categorieën van aanwijzingen, voor de be-
weerde onechtheid.

1e: het verlopen van eenigen tijd, voordat het subjectief aan-
vaardbare motief kan geproduceerd worden. Hiertegen is aan te
voeren, dat ook een echt, motief tijdelijk onbewust kan zijn.

2e: de wisseling in de aangevoerde motieven. Ook hiertegen kan
tot op zekere hoogte met dezelfde objectie, als in 1e worden ge-
antwoord.

In tegenstelling met de bovengenoemde objectief vast te stellen
aanwijzingen, is het volgende criterium subjectief, of sterker sub-
jectief.

3e: De invoeling van het totaal van de persoon en het door-
grondend begrijpen van zijn activiteit, waarbij het aangevoerde
motief phaenomenologisch een onecht karakter kan vertoonen.

Bij Jan X. was zijn emotioneel gedrag, zijn geprikkeldheid, zijn
teleurstelling in zijn toekomstverwachting, een aanwijzing voor
het aannemen van zijn motiefvervalsching, te meer, waar hij zich
inbeeldde, altijd op grond van goede motieven te handelen.

De onechtheid van gevoel in het algemeen, wordt phaenomeno-
logisch gekenmerkt door het bloedarme ¹⁾ 2), het vluchtige, het
weinig aanstekelijke, of (door het al even weinig aanstekelijke)
overluide, overgecompenseerde: „Nur Schwäche gebärt die groszen
Worte” (Nietzsche).

Jan X. had ongetwijfeld een echt religieuze trek naast zijn ver-

1) Jaspers, Psychologie der Weltanschauungen, Springer, Berlin 1922,
S. 35.

2) Pfänder, Zur Psychologie der Gesinnungen. Zusatz über das unechte
Psychische überhaupt. Jahrbuch f. Psych. u. Phaenom. Forschung, Bnd. I.

hoogd gevoel van eigenwaarde. Het ‚Ik‘ werd zooals bij de grootheidswaan het geval is naar het ideaal (Opper-ik) opgeschroefd (zulks in tegenstelling met de manie) waardoor een verwarring in den aard zijner motieven gemakkelijker werd. Het onechte gevoel is wel werkelijk, (immers het bestaat) maar het mist diepte, het vindt zijn oorsprong niet in de kern of het overwegend eigene der persoonlijkheid. Ook het echte kan bij gelegenheid een onecht karakter krijgen. Bij ieder dreigt formaliseering, verstarring van oorspronkelijk echte gevoelens, waardoor ongemerkt justifications kunnen ontstaan. Ook kan het onechte het alleen maar tot een onechte grootte hebben gebracht. Het onechte heeft dus vele mogelijkheden partieel echt te zijn.

Men kan met Zutt ¹⁾ een echt gevoel ook bezien van de houding van het subject uit: Wil een gevoel tot volle ontplooiing tot echtheid komen, dan moet de innerlijke houding van de persoon met het gevoel adaequaat zijn. Andere gevoelens in dezelfde laag moeten dan verdwijnen, naar mijn inzicht, mogelijk ook gevoelens in andere lagen. Scheler zegt, dat men vroolijk kan zijn (psychisch gevoel) en tegelijk pijn hebben (zintuigelijk gevoel). Dit is wel juist, maar het echte, volle, gevoel heeft ook overwegenden invloed op de andere lagen (doet zintuigelijke gevoelens b.v. pijn en vitale gevoelens verdwijnen, zij het slechts tijdelijk). De lach van den depressielijder is wel echt, maar de depressieve innerlijke houding kan de lach niet tot uitgolving in de andere gevoelslagen doen komen. Evenmin zal zij mimisch „tot uitdrukking“ komen. Men kan ook met Willy Haas zeggen: De grondrichting van de depressielijder is anders. De depressielijder is nooit *echt* vroolijk, in den zin van ten volle vroolijk; hij is *eigenlijk in den grond* niet vroolijk. Het woord echt kan hier verwarrend werken, omdat in het gewone spraakgebruik echt: zoowel niet valsch, niet gedwongen als ten volle kan beteekenen. (Het niet gedwongene pleegt dan ook meestal ten volle te zijn).

Door de verschillende houdingen, die het subject kan aannemen, zonder dat daarom een zelfbedrog of huichelarij in het spel behoeft te zijn, wordt het doordringen tot de kern van de

1) J. Zutt, Die Innere Haltung, Monatschr. f. P. u. N. Bnd 73 (1929).

2) Zeitschrift f. Psychopathologie 1914, Bnd II: Über Echtheit u. Unechtheit der Geföhlen.

persoonlijkheid, via het onderkennen van het echte bemoeilijkt, vooral wanneer er een hooge mate van bewegelijkheid en aanpassing van het type aanwezig is. Het schuldgevoel kan hoewel door een onecht motief bestreden, juist weer uit de kern van de persoonlijkheid naar de oppervlakte komen, zonder dat het subject dit bespeurt. Bij kinderen is dit vooral zeer duidelijk. Houding, gebaar, intonatie, etc. kunnen het doorgrondend begrijpen steunen in zijn aanname van motiefvervalsing. Het onechte motief wordt eventueel nog duidelijker door het contrast met het echte schuldgevoel, of de angstige onrust, die zich verraadt.

4. Het rationeele begrijpen kan den inhoud van de motieven als onaanvaardbaar afwijzen. Het rationeele begrijpen, dat op algemeene regels steunt, vindt de motiveering niet rationeel en acht haar valsch. Het doorgrondend begrijpen kan dan nog tot een tegengesteld oordeel of waarschijnlijkheid komen.

5. Het subject zelf kan door bovengenoemde aanwijzingen zijn justificatie of causalisatie etc. betrappen ,en flagrant délit' direct of bij het actualiseeren van de herinneringsbeelden.

Bij Jan X. in zijn onverzettelijken waan leidde een aandringen op kritische retrospectie tot niets; hij beriep zich, op de mogelijkheid van een later bewustworden van een goddelijke opdracht, intelligent gesteund met een voorbeeld uit den Bijbel: Het goddelijke van de opdracht wordt ook Paulus later dan het voornemen bewust 1).

Beter dan het actualiseeren van herinneringen in den gewonen zin geeft de methode van de psychoanalyse de mogelijkheid om de werkelijke motieven of driftimpulsen te ontblooten, met evidentie ook voor de persoon in kwestie. Ook hier dus als sluitsteen de overtuiging van het subject zelf.

Al sprak ik in het bovenstaande over justificatie s.s., het spreekt vanzelf, dat voor de andere psychismen, causalisatie etc. deze beschouwingen m.m. evenzeer gelden.

1) zie pg. 12.

IX - SCHIJNBARE EN AANVAARDBARE, ECHTE INTEGRATIE VAN SCHULDGEVOELEN

Zoo hebben wij dan enkele psychismen van afweer van schuld beschreven, die alle dit gemeen hebben, dat zij aan schuldgevoel, eventueel ook angst en beschuldiging, den grond trachten te ontnemen. Dit houdt in, dat gebruik wordt gemaakt van middelen, die geldigheid kunnen hebben, al moge die geldigheid casuïstisch of principieel bestreden kunnen worden. Er wordt een rechtvaardiging voor een bepaalde, negatief te waardeeren activiteit verkregen, waardoor ook het subject zelf gerechtvaardigd kan schijnen. Andere afweermiddelen van schuld, waardoor langs meer individueelen weg een schijnrechtvaardigheid, althans schijnbare schuldeloosheid wordt bereikt, zijn grotesker. Zij moeten dat wel zijn, als de gecrimineerde handeling door zijn ernstig karakter niet meer door de beschreven, mogelijk geldige verontschuldigende principes, kan gered worden.

Een middel is dan, de daad in zijn geheel te verdringen en daardoor het casuïstische schuldgevoel (de Tatschuld).

Het verdringen van een daad geschiedt gemakkelijk, wanneer dit door indifferentiatie kan worden voorbereid, maar in het gestelde geval is de daad te duidelijk als verwerpelijk te qualificeeren. Dan is directe verdringing noodzakelijk. Soms is de daad zelf reeds afgesplitst van het bewustzijn als zij verricht wordt. (De onbemerkte symptoomhandeling of een daad in schemertoestand).

Bij echt schuldgevoel en herhaald te kort schieten werken deze methodes onvoldoende, een vaag gevoel van onbehagen en onrust, een vage ‚Seinsschuld‘, „het chronische schuldgevoel van het compromis“ (Häberlin) treedt op. Dit diffuus geworden schuldbesef geeft aanleiding tot prikkelbaarheid, angst. Vooral bij kinderen kan men dezen toestand waarnemen, b.v. bij schuldbesef door onanie.

1) Zie pg. 59. Daar citeerde ik ook de door H. opgestelde vormen van vlucht en afweer, speciaal in verband met het chronische schuldgevoel. Veel daarvan vindt men ook in de door mij gegeven opsomming.

De bijmenging met angst is, ook hier, niet alleen angst voor straf, maar ook angst voor liefdeonttrekking op grond van de actief verbroken liefderelatie.

Het besef, *telkens* weer te kort te schieten, wordt dus, in 't algemeen op andere wijze bestreden, dan in de justificatie werd beschreven. Men kan den grond ervan niet wegnemen, ook niet in schijn, maar men moet het *wégwerken*, overstemmen of ontvluchten, het zij in verdooving: alcohol, morphine, slaap, hetzij in een schijnvrede van een „godsdiensstige” oplossing, of in verstrooiing, sport, e.d. Een aesthetische, niet actieve levenshouding, of die levenshouding en wereldbeschouwing, die correspondeert met de verschillende middelen tot zelfrechtvaardiging kan eveneens het gevolg zijn van onverwerkt schuldgevoel. Dan is dit geen echte, maar een reactieve levenshouding als compensatie, als tegenwicht: b.v. een perfectionisme (men heeft altijd voortreffelijk gehandeld), een determinisme (men kan niets veranderen in de ‚eiserne, eherne Gesetze’), een vitalisme (de drift is plicht), een beroep op de algemeene verdorvenheid („niets menschenlijks is mij vreemd”), een houding van onverschilligheid, cynisme, kortom allerlei verweermiddelen, die in de justificatie, causalisatie, indifferentiatie, etc. ook gebruikt worden, maar nog geen algemeene levenshouding behoeven te ver- tegenwoordigen.

Van al deze houdingen is de onechtheid, het tendentieuze, te vermoeden door het overprikkelde, het hartstochtelijke positionemen. Door psychoanalyse kan het afweerkarakter volkomen duidelijk worden.

De verschillende religies geven een oplossing voor het schuldprobleem. Er is van een werkelijk religieuze oplossing slechts sprake, wanneer de schuld in eerste instantie (gewoonlijk zeer bewust) als *mijn* schuld wordt ervaren en aanvaard. Hier spreken wij nog over de houding, waarin men de schuld allereerst als een corpus alienum, als hinderlijk, beseft, maar niet als zoodanig aanvaardt, althans niet in vollen omvang wil doorleven en *verwerken*, maar *wégwerken*. Door het bestaan van de bovengenoemde, genetisch niet echte levensbeschouwingen, worden de levensbeschouwingen zelf, die bewuste verwerking van het schuldprobleem willen zijn, nog niet veroordeeld. Zij kunnen principieel ook als echt positiekiezen, als persoonlijke oplossingen voorkomen.

Op dit oogenblik, na al deze gebrekkige oplossingen gezien te hebben, mogen wij, zonder daarmede meer te willen zijn dan psycho-therapeut, vragen naar de wijze, waarop schuldgevoelens dan wel op een als normaal te beschouwen, wijze worden verwerkt. Normaal, gezond, beteekent dan hier weer: geïntegreerd, in een steeds meer gedifferentieerd geheel, op een wijze, die klaarblijkelijk aan de betrokken structuur adaequaat is. Wij stellen geen eischen en dringen geen houding op, maar aanvaarden de verscheidenheid van persoonlijke structuren; wij kiezen geen partij, al kunnen wij nooit geheel uit onze eigen structuur treden.

Bewust aanvaarden wij als maatstaven de graad en klaarblijkelijke geslaagdheid (echtheid) van de integratie. Hoe onzeker een oordeel casuïstisch moge zijn, in principe is deze maatstaf juist en practisch aanvaardbaar. Wij onderscheiden dus hooger en lager integratieniveau; er bestaat geen waardevrije biologie en psychologie. Een kind is lager geïntegreerd, dan een volwassene; het eene kind is beter geïntegreerd dan het andere; het eene handschrift heeft een hooger vorm-niveau dan het andere, etc.

Uit het bovenstaande volgt vanzelf, dat het streven van de psychotherapie niet alleen moet zijn, de afweer- en vluchtreacties bloot te leggen, maar tevens, het subject gelegenheid te geven, op zijn manier en op een hooger niveau met het schuldprobleem in het reine te komen.

Het kan blijken, dat de levenshouding, c.q. de religie van den patient slechts op primitieve, subordinatieve *angst* berustte, terwijl de echt-religieuze mensch zich *zijn onzelfstandigheid zelfstandig bewust durft te zijn*.

Freud moge de religie universeele dwangneurose noemen, men kan ook de dwangneurose als een primitieve of mislukte privé religie betitelen, op dezelfde wijze, als men in het „Über-ich" en „Ich-Ideal" de eerste resonnantie van idealiteit op grond van prae-existente dispositie kan zien ¹⁾. Een secundaire subordinatie behoeft

1) Er is hier bij Freud een „Acheronta-movebo"-complex werkzaam, dat hem tot denigreeren en épateeren leidt, in elk geval het verschil tusschen hoogere en lagere integratie doet negeeren. In de latere publicaties wordt trouwens deze houding minder scherp.

geen regressie of fixatie te zijn, maar kan een nieuwe integratie zijn na productieve desintegratie ¹⁾.

De taak van den psychotherapeut ligt dus hierin, dat hij het subject, zooveel als hij dit verantwoord kan achten, geschat diens integratievermogen, helpt, zich van zijn schijnoplossingen te ontdoen en om vervolgens levend, echt positie te kunnen nemen, ook in het schuldprobleem. De persoonlijke oplossing kan dan zeer verschillen.

Vera Strasser noemt het: „zelf ergens de schuld van zijn, het top-punt van zelfstandigheid, van onafhankelijkheid, van vrijheid ²⁾. Hier hoor ik nog wel zeer duidelijk de baldadige puber in ³⁾.

Op een hooger niveau ligt Goethes: „Jeder Handlende ist gewissenlos”.

De zelfstandigheid wordt immers harmonischer beleefd in het zich (de waarde) doorzetten en niet in de gedurfde aggressie op zich zelf. Elk handelen is tot iemands nadeel, niet handelen is een vergrijp tegen de natuur, die naar vruchtbaarheid en ontplooiing laat streven. „De eigenlijke zin van verantwoordelijkheid is de bereidheid, schuld op zich te willen nemen” (Jaspers) ⁴⁾.

Dit betreft dus de absolute onvermijdelijkheid van schuld, die inhaerent is aan elke waarderealitatie. Zij dient bewust te zijn, althans bewust te kunnen zijn; te sterk bewustzijn ervan belemmert het handelen. Er is echter ook een andere schuld, n.l. het te kort schieten in de realisatie zelve van de waarde. Hieraan denken wij in dit geschrift in de eerste plaats.

Ieder zal een oplossing noodig hebben, zoo kan schuld als vergefelijk, vermijdbaar, eindig, fictief, worden gezien. Het ligt buiten ons bestek om alle antwoorden, die de verschillende levensbeschouwingen op het schuldprobleem geven, op te sommen. Alleen wil ik aan de hand van onze eigen beschouwingen betreffende schuld als actief verbroken liefderelatie, coördinatie en subordinatie, enkele oplossingen aangeven, waardoor de relatie wordt hersteld. Daarbij

1) Zie H. C. Rumke: Ontwikkelingspsychologie en Psychotherapie. In aug. Rede 1933.

2) Zie pg. 46.

3) De baldadigheid uit de vlegeljaren is de ‚bal'dadigheid, een schuldige dadigheid, die zijn zelfstandigheid nog alleen daarmede toont.

4) Jaspers Ps. d. W. pg. 274.

zullen wij ons niet bezighouden met de beteekenis van boete, straf etc. voor dit herstel.

1) Er zijn oplossingen, die elke liefderelatie subordinatief en coördinatief ontkennen; er bestaat alleen bevrediging van drift — meer of minder verrijnd: Lust ohne Schuld, als mogelijkheid. Zoo komt het voor, dat er door een psycho-analyse alleen maar „gevitaliseerd” wordt; het Opper-Ik en het Ik-ideaal werd afgebroken, alle schuldgevoel door indifferentiatie opgeheven. Werd daarentegen een volheid van liefhebben en van verantwoordelijkheidsgevoel mogelijk gemaakt, een harmonie tusschen bindende drift (Eros) en ontbindende drift (aggressie) verkregen en daardoor een waar ideaal (Schilder)¹⁾, dan zullen nog wel degelijk schuldgevoelens mogelijk zijn. De integratie blijft dan niet op het vitale niveau staan, maar streeft er naar, zedelijke of geestelijke mogelijkheden te verwerkelijken.

2) Er zijn oplossingen (vooral religieuze) die in wezen subordinatief zijn. Zeer duidelijk is de onderschikking van de geloovigen bij Katholieken en rechtzinnig Protestanten. Het herstel van de actief verbroken liefderelatie komt bij de Katholieken tot stand bij de biecht. Voor ons thema is belangrijk, het groote verschil te vermelden tusschen „een volmaakt” en een „onvolmaakt berouw”. Bij een volmaakt berouw, (d.i. uit liefde tot God) kan ook zonder biecht vergiffenis worden verkregen (als de biecht b.v. onmogelijk was). Bij een onvolmaakt berouw, (d.i. uit angst voor straf) kan de schuld ook worden vergeven, maar alleen door de biecht. Ook hier is echt schuldgevoel: reeds teruggekeerd zijn.

In de psychoanalyse wordt in de overdracht, meestal een subordinatieve liefderelatie, een soort vergeving verkregen, misschien aan beide partijen niet als zoodanig bewust. Het Opper-Ik wordt toleranter. Wanneer de schuldgevoelens door indifferentiatie, generalisatie, ev. causalisatie verzwakt worden, komt weer een situatie als in 1) beschreven tot stand.

3) In de coördinatieve liefderelatie is angst alleen als bijmenging aanwezig; de schuld draagt direct een zuiverder karakter. Ook hier kan bekennen ontlasten, herstel van relatie beteekenen, men denke aan het openlijk schuldbelijden in het Leger des Heils, Oxfordbe-

1) Zie Westerman Holstijn Grondbegrip der Psychoanalyse, Bijleveld, Utrecht 1936.

weging, ook al zullen de aanhangers zich subordinatief georiënteerd noemen. Door dit bekennen heeft het subject het gevoel, een masker te hebben afgeworpen en zich onherroepelijk bereid te hebben verklaard tot boete en hernieuwden strijd.

In de coördinatieve liefderelatie kan het moeilijk, doch noodig zijn een schuld juist niet te bekennen, omdat bekentenis de breuk in de liefderelatie niet heelen, maar versterken zou. Dit geldt alleen wanneer het subject van zijn kant de liefderelatie in principe heeft hersteld en hij bereid is de schuld zonder vergeving te willen dragen. Gemakkelijk komt hier echter het zelfbedrog tot stand, dat men uit liefde niet bekent, terwijl in werkelijkheid angst, gemakzucht of een „compromis” zonder voldoende liefde, de reden daartoe is.

4) De hoogere instantie, de geliefde waarde, kan geheel in de persoon zijn opgenomen. De schuld wordt in het subject zelf verwerkt, men kan zich zelf dan vergeven. Hier kan echter gemakkelijk een „kortsluiting” optreden, waardoor een schuldeloosheid van den autonomen mensch resulteert.

Nog vele andere mogelijkheden ¹⁾ zijn er om schuldgevoel (en wij spreken nu speciaal van casuïstische schuld) te verwerken. Hoofdzak blijft, dat in het probleem van de schuld, deze door de bewuste persoonlijkheid moet zijn heengegaan.

Over het verwerken van de als onvermijdelijk ervaren schuld, de schuld, als kenmerk van het bestaan, die *niet* met besef van het actief verbroken hebben van een liefderelatie pleegt samen te gaan, spreken wij nog in § XI.

1) Hoe Häberlin een oplossing ziet, beschreven wij op pg. 51. De tegenstelling werkelijkheid-ideaal wordt gerelativeerd zonder dat de principes zelf worden gerelativeerd.

X – AFGELEIDE EN VERZWAKTE VORMEN VAN JUSTIFICATIE

Centraal heeft tot nu toe gestaan die justificatie, die haar uitgangspunt vond in de poging aan schuldgevoel te ontkomen en daarbij verdienste, althans onschuld voor te wenden. Dit psychisme valt dus in de ethische sfeer, o.m. gekenmerkt door conflict, schuld, verantwoordelijkheid.

Wanneer een waardescala wordt opgesteld, en dan niet cerebraal of speels, maar met de beleving van persoonlijke affiniteit en liefde, dan ligt in de wijze van opstellen reeds een ethisch waardeerend. Dit ethische heeft dan een wijderen dan den boven aangeduiden zin: er wordt in het algemeen nagegaan, wat het meest waard is gerealiseerd te worden.

Het ethische kan ook als waarde *in* een scala worden opgenomen ¹⁾ Wordt dan dit ethische, begrijpelijkerwijs, weer als van invloed op de andere waarden gezien, dan nadert men weer het ethische, als waarde-ordenend beginsel.

Om de gedachte te bepalen geven wij eenige voorbeelden van mogelijke rangschikking van waarden ²⁾.

Plato noemt de *δικαιοσύνη* (gerechtigheid), de hoogste deugd, die aan de andere deugden: de *σοφία* (wijsheid), *ἀνδρεία* (dapperheid) *σωφροσύνη* (bezonnenheid) weer de haar toekomende plaats geeft. Van dezen laatste is wijsheid de hoogste, dan volgen dapperheid en bezonnenheid. De min of meer formeel gedachte gerechtigheid houdt haar in juiste verhouding. Plastisch voorgesteld hebben wij hier dus te doen met een scala van drie treden, waarbij de *δικαιοσύνη* de juiste verhouding handhaaft.

Aristoteles geeft als opklimmende reeks een trap van drie treden van *ποιεῖν* (het doen van den kunstenaar) naar *πράττειν* (handelen

1) Zie ook pg. 32.

2) Zie ook Jaspers Psychologie der Weltanschauungen.

van den staatsman) naar *θεωρεῖν* (het denken van den filosoof).

Nietzsche geeft als opklimmende rij: wetenschap, kunst, leven, en stelt de wetenschap het laagst.

Kierkegaard geeft als opstijgende reeks: het aesthetische, het ethische, het religieuse, waarbij elk van de gebieden in het hoogere opgaat.

De puriteinsche levenshouding erkent geen andere positieve waarde dan de godsdienstige; men wil leven uit één beginsel (zie ook de perfectionist Jan X.).

De passieve, bewust genietende levenshouding daarentegen kent geen andere leuze dan het ‚carpe diem’, zoekt niet naar totaliteit, maar geniet in het hic et nunc. Men bindt zich niet, neemt geen verantwoordelijkheid, men wil stoïcijn en epicurist tegelijk zijn; genieten is de eenige waarde. Stijl ontbreekt.

De passief aesthetische levenshouding, die hier vlak bij ligt, kan echter verder schrijden, naar stijlbehoefte, schoonheid in dienst van een andere waarde, of ook naar aesthetische productie (actief). Er is dan weer een verantwoordelijkheid tegenover zich zelf, zijn vorm, zijn artistieke productie.

Het l'art pour l'art kan een immanent ethische houding zijn: de schoonheid wordt aanbeden; het niet-schoone nastreven maakt schuldig.

Deze uitweiding dient slechts ter inleiding van het nagaan van mogelijke justificatie buiten de ‚ethische’ sfeer in engeren zin. De vroeger besproken justificatie bewoog zich naar een schijnbare ‚schuldeloosheid’. Wordt er een scala van waarden erkend, dan zal de hoogste trede tot hoogste goed (telos) het meest motiefvormend werken of *behooven* te werken. Men justificeert eventueel naar deze waarde toe. Anders uitgedrukt, men zal een trede willen stijgen, eventueel justificeerend zich een stijging inbeelden. Anderzijds is bij de aanvaarding van een gedifferentieerde scala de noodzaak steeds uit één principe te leven, niet aanwezig. Is dit wel het geval (zooals in het puritanisme), dan zal er spoediger behoefte zijn aan justificatie. Immers, men stelt zich veel exclusievere eischen; de justificaties zullen grotesker moeten zijn (de verdringing grooter).

De voorgeschoven motieven kunnen dan slechts uit één waarde-sfeer stammen, er is slechts één positieve waarde. De sterkste justificaties ziet men dan ook op godsdienstig zedelijk terrein, in

het algemeen bij zeer geprononceerde, niet geschakeerde ideaalstellingen.

Het rangschikken van waarden in een waardetrap kan een ethisch ordenen genoemd worden. Persoonlijk stellen wij voorop, dat de volontwikkelde persoonlijkheid ook een handelende persoonlijkheid is en daarom de waarden ter realiseering beoordeelt. Dit neemt niet weg, dat, naarmate de waarden lager in de scala staan, het „ethisch” karakter van de ordening minder sterk wordt. Het kan ook voorkomen, dat bewust de ordening niet als ethisch, maar als redelijk, biologisch, aesthetisch, geopenbaard godsdienstig, wordt geponeerd. Daardoor is dan tevens de hoogste waarde zelf aangegeven en krijgt deze weer het dwingende, het „sollende” van het ethische.

Met dit al is het duidelijk, dat onder het justificeeren in algemeen zinn kan worden verstaan: *het plaatsen van een bepaalde activiteit in een waardesfeer, waar zij niet echt, niet geheel behoort.*

Hoe intenser de activiteit, hoe grooter de waarde voor het subject, hoe meer de justificatie dan toch het karakter heeft van vermijden van schuld en pretentie van verdienste. De justificatie kan echter ook geleidelijk verzwakken tot een poging tot inlijven, onder één gezichtspunt brengen, tot assimileeren.

Wanneer een scheppend kunstenaar een kunstwerk voor den handel maakt en zich daarvoor geweld aandoet, kan hij een schuldgevoel ondervinden voor het forum van zijn Muze; hij kan dit justificeeren, door het product ‚ook wel mooi’ of ‚toch wel geïnspireerd’ te noemen. Hij justificeert naar de voor hem geldende waarde toe, een aesthetische justificatie. In hoeverre dit een min of meer zich troosten, een zich aanpassen, of een serieus bedoelde schijnoplossing is in een werkelijk conflict, hangt van den kunstenaar zelf af.

Het gericht zijn van de justificatie is een signaal van de begeerde of de in het algemeen beoogde waardeverwerkelijking (de positieve kant van het zelfbedrog). Er zijn evenveel justificaties als waardegebieden, dus talloze. Er bestaan godsdienstige, ethische (in engeren zin), rationeele, aesthetische, wetenschappelijke, hygiënische, maatschappelijke, e.a. justificaties. Bij de rationeele justificatie = rationalisatie, zullen wij straks nog wat langer stilstaan.

Aangezien in het erkennen van een waarde als waarde ook een activiteit ligt, is het niet te verwonderen, dat door een bepaalde,

gerichte werkzaamheid een geheele waarde in een andere kan worden opgenomen en dat dit opnemen van b.v. religieus gevoel in de redelijkheid, of de zedelijkheid in de aethetica, al dan niet aannemelijk, gejustificeerd wordt. Om een enkel willekeurig gekozen voorbeeld te noemen, waarin dit zeer bewust en met de pretentie van juistheid geschiedt: een aethetische *rechtvaardiging* van de zedelijkheid geeft Herbart ¹⁾ „Zedelijke ideeën verwekken ons aethetisch welgevallen, evenals hun tegendeel een misnoegen, welke beiden van ons individueel interesse onafhankelijk zijn en dus van aethetisch karakter”.

Nietzsche zegt: „Denn nur als aethetisches Phänomen ist das Dasein und die Welt ewig gerechtfertigt” ²⁾.

De zedelijkheid kan ook logisch gerechtvaardigd worden (Fichte b.v.).

Novalis wil door een bewuste werkzaamheid de geheele wereld „romantiseeren” ³⁾. „Dan vindt men den oorspronkelijken zin terug. Romantiseeren is een kwalitatieve potentieering; het lagere zelf wordt met een beter zelf in deze operatie geïdentificeerd, zooals wij zelf een kwalitatieve *potentiereeks* zijn”: „Diese Operation ist noch ganz unbekannt. Indem ich dem Gemeinen einen hohen Sinn, dem Gewöhnlichen ein geheimnisvolles Ansehen, dem bekannten die Würde des Unbekannten, dem Endlichen einen unendlichen Schein gebe, so romantisiere ich es”. Hier is een bewuste, gedwongen omzetting naar één waarde toe. Novalis zal dan ook een *handeling* bij voorkeur ‚romantisch’ motiveeren, als romantisch justificeeren, romantiseeren, zooals hij het zelf noemt. Deze voorbeelden zouden met vele te vermeerderen zijn; het gaat ons hier alleen om het principe.

Naarmate de botsing van waarden minder heftig is, wordt minder gewetensconflict veroorzaakt. Hetzij door de betrekkelijkheid der waarde, hetzij door de geringe persoonlijke beteekenis van het conflict, wordt het niet realiseeren van bepaalde waarden als minder belangrijk, zonder schuldgevoel ervaren. Dan wordt justificatie

1) Deussen, Geschichte der Philosophie, Leipzig, Brockhaus 1920, Dl. II. 3. S. 375.

2) F. Nietzsche, Die Geburt der Tragödie. De waardehierarchie van Nietzsche verschilt in zijn eerste en tweede periode.

3) Natur u. Geist.

eenerzijds minder noodzakelijk, de oplossing gemakkelijker. Gemakkelijker, omdat er geen liefderelatie verbroken is (schuld) maar alleen een te kort schieten (schuld wordt tot fout, e.d.). Terwijl *schuld* door een andere partij, God of medemensch moet worden *vergeven* (objectieve justificatie), eventueel door het subject zelf moet worden gedragen tot hij het zichzelf meer of minder kan vergeven, kan het *te kort schieten* („fout” etc.) veelal worden opgeheven door herstel van de fout (iets van leelijk mooi, niet passend passend maken). Deze verzwakte beteekenis wordt in de termen „justieren”, „ajuster” uitgedrukt („justification” van Hesnard).

Wij wenden ons nu nogmaals tot de justificatie in engeren zin. Het prototype van de justificatie beschreven wij voor de *afgehoopen* wilshandeling. Dit was slechts terwille van de methodiek: ook vóór de handeling kan men justificeeren. Naarmate men de eigen activiteit uitbreidt kan men meer in de justificatie betrekken: innerlijke houding, gezindheid, zelfs gevoelens en opwellingen, en tenslotte het eigen zóó-zijn. Zoo wordt afkomst, maatschappelijke positie, rijkdom eventueel gejustificeerd. Men kan justificeeren als groep, waarbij de werkelijke beweegreden aan enkelen bekend, aan anderen niet bekend is. De groep heeft dan een analoge structuur met de persoon.

Men kan justificeeren voor zich zelf, ter vermindering van schuldgevoel, én voor anderen, ter verheling van de werkelijk motieven. Dit wordt geleidelijk tot bewust bedrog. Men kan justificeeren uit angst, schaamte, lafheid, pose etc. Dit laten wij bewust ter zijde. Men kan justificeeren tot verdediging van een ander, tot wie men in liefderelatie of belangenrelatie staat. De moeder rechtvaardigt haar zoon, een groep haar voorman.

Men kan een ander een justificatie toeschrijven: een justificatie ontmaskeren of insinueeren! Men kan, uit angst voor eigen justificatie, liever lagere motieven aangeven dan de werkelijke, of het lagere motief ostentatief tot het hoogste goed maken. Ik zou nog verder kunnen doorgaan met dit spel tusschen echtheid en onechtheid, liefde en belang verder te beschrijven. Het is onnoodig, daar ieder het verder uit het dagelijksch leven kent.

RATIONALISATIE

of rationeele justificatie (Rationalisierung)

In tegenstelling met de term ‚justificatie‘ is de term ‚rationalisatie‘ wel min of meer in de psychopathologie ingeburgerd. Rationalisatie beteekent: het niet redelijke redelijk maken of in het gunstigste geval, de redelijkheid van iets schijnbaar onredelijks aantoonen. Ratio, rede, raison, Vernunft, zweeft tusschen twee beteekenissen: intellect, verstand eenerzijds en de, op hoogste eenheid van kennen en handelen gerichte, geesteswerkzaamheid anderzijds. Zoo kan men rationeel soms door verstandelijk, soms door verstandig vertalen, en is rationaliseeren soms te vertalen door: verstandelijk iets verstandig maken. Geldt de ratio als hoogste waarde, dan is rationalisatie noodig om de scheuren te dichten. De rationalisatie valt dan onder een wijder begrip van justificatie (inpassing en aanpassing van waarden), maar staat tegenover de justificatie in engeren zin: de justificator zoekt zijn onschuld en verdienste, de rationalisator zoekt zijn ‚gelijk‘ of redelijkheid. De justificator wendt een zedelijk doel voor, de rationalisator een rationeel doel (soudi intellectuel van Claparède); de overgang is vloeiend, des te meer naar mate rationeel meer het accent verkrijgt van „redelijk“ en daarbij zelfs het rekening houden met anderen insluit. Dan krijgt het weer een zedelijke bijklank, alsook wanneer het redelijk willen zijn, een redelijk behóóren te zijn wordt.

Voor al in de psychoanalyse wordt de term rationalisatie gebruikt. Nunberg, die als erkend representant van die richting kan gelden, ontwikkelt het begrip als volgt: De behoefte aan een causaliteit zou (zoo uit hij zich veronderstellenderwijze), de gesublimeerde uitdrukking van de voortplantingsdrift zijn. Vandaar de hartstochtelijkheid van het Ik in het zoeken van de eerste oorzaak. Dingen, die niet bij elkaar behooren, worden, vooral bij niet al te zwaar schizophrene patiënten, maar ook door anderen en normalen, in causale betrekking gebracht. De paring van objecten in de buitenwereld wordt paring van gedachten, voorstellingen en belevingen. Deze „Rationalisierung“ heeft de taak, tegenstrijdige elementen in het denken causaal met elkaar te verbinden en daardoor den schijn van noodzakelijkheid en redelijkheid te wekken. Nunberg

noemt dus de behoefte aan redelijkheid, ‚das Vernünftige‘, in een adem met de behoefte aan causaliteit, en terecht; alleen bestrijd ik de bewering als zou algemeen de behoefte bestaan, denkbeelden subjectief in *causale* verbanden te willen zien. Het begrip ‚causaal‘ wordt in de psychoanalytische litteratuur op grond van principiele overwegingen gebruikt ook daar, waar anderen ‚begrijpelijk‘ zouden gebruiken.

Schilder noemt het motief (het echte motief) de oorzaak van een wilsakt ¹⁾. Dit is misschien te verdedigen, als men zich maar bewust is, dat men dan niet psychologisch meer denkt. Voor het beleven is het motief nooit oorzaak en is er een kloof tusschen „omdat“ en „doordat“. En wij betoogen dus weer het goed recht van de term ‚justificatie‘ naast die van rationalisatie. De justificatie zoekt niet in de eerste plaats naar het logische of causale, al kan zij door de pretentie daarvan haar doel trachten te bereiken.

De analyticus E. Jones schreef in 1918 ²⁾ een kort artikel over ‚rationalisation in everydaylife‘. Hij gaat hierbij uit van de symptoomhandelingen e.d. en wijst erop, dat het subject, op de vraag naar een verklaring het volgende kan aangeven: 1e: het gebeurde vanzelf, er was toeval of onoplettendheid in het spel, of 2e: er was wel degelijk een wilshandeling „for it may be doubted whether anyone is entirely free from the taint of voluntarism in feeling, although the hectical nature of the fallacy itself is, from a scientific standpoint plain enough . . . the volitional element may be imported as an afterthought“. Het redelijk wezen, dat het individu wil zijn, zal een redelijke verklaring voor zijn gedrag willen geven. Jones spreekt van ‚evasion‘, wanneer die verklaring voor privé gebruik is, van ‚rationalisation‘, wanneer zij voor de buitenwereld gelden moet. De grens tusschen beiden acht hij niet scherp en de laatste term is ook wel voor beiden te gebruiken. Uit de voorbeelden die hij geeft blijkt duidelijk, dat Jones de verstandelijke werkzaamheid bedoelt, die de werking van onderbewuste tendenties wil verdoezelen en de uitingen daarvan onder de rede wil subsumeeren (b.v. de ontkenning van de beteekenis van het invallende getal, „vergissingen“, de verstandelijke rechtvaardiging van het kiezen

1) Schilder in de discussie: Aller: Ueber Psychoanalyse. (Abh. der Neurologie).

2) Papers on psychoanalysis. ed. Baillicie. London, 1918 p. 8—16.

van denzelfden godsdienst als die van den vader, e.d.).

Uit den aard der zaak wordt de justificatie meer ter verdediging van handelen en de rationalisatie meer ter verdediging van verstandelijke systemen toegepast. Het zuiverste ziet men dan ook de rationalisatie wanneer een waansysteem van een paranoïde psychose wordt verdedigd. Een mooi voorbeeld ontleen ik aan Nunberg ¹⁾:

Een schizophrene patiënt had de volgende waanideeën. Uit de menschen ontstonden op de rij af steeds lagere dieren, tot zij eindelijk in levenlooze wezens veranderden, die dan omgekeerd geleidelijk weer in menschen overgingen. En zoo ging het steeds door. Deze idee ontleende hij aan zijn kennis van de leer van de zielsverhuizing van de Indiërs en de evolutie-theorie, die hij echter gebruikte voor zijn primaire onbewuste phantasie, dat hij zelf namelijk de geheele wereld altijd weer kon scheppen en regenereren.

Van onze patiënten zijn het vooral de mannen, die voor een niet rationeele activiteit een rationeele verklaring geven. Een patiënt met functioneele torticollis, schreef deze toe aan het vele motorrijden, dat hij voor zijn werk moest doen. Hij deed dit steeds zonder stofbril, waarom hij bij het rijden het hoofd steeds zijwaarts wendde. In een tijd van groote spanning en drukke werkzaamheid bemerkte hij, dat deze hoofddraaibewegingen ook buiten zijn wil optraden. Dit was reeds het geval, zoodra hij op den loopenden motor zat, later zelfs geheel buiten het motorrijden om. De patiënt gaf de rationeele verklaring, dat hier de vliegjes en stof, die in het oog wilden dringen bij het motorrijden de oorzaak waren van het verschijnsel, hetgeen hem trouwens ook door een arts gezegd werd. De hoofddraaiing was volgens dezen arts uitbreiding van een onvoorwaardelijke reflex tot een voorwaardelijke reflex. Deze rationeele verklaring (het verklaren met behulp van het begrip voorwaardelijke reflex is steeds rationeel) blijkt echter onvoldoende, wanneer men dieper in den patiënt doordringt. Dan is de te mechanisch gedachte voorwaardelijke reflexleer onvoldoende, tenzij men via een begrijpend, c.q. dieptepsychologisch doorgronden steeds ingewikkelder reflexen en voorwaardelijke prikkels toevoegt. De uitleg: hij draait zijn hoofd in *allerlei* condities zoo af, doordat hij eerst op wind, stof etc. zoo reflexmatig heeft gereageerd, de beschouwing van de conditioneele (voorwaardelijke) reflex dus, is een slechts klein en niet wezenlijk deel van het gebeuren. Het is een

1) Nunberg, Allgemeine Neurosenlehre auf psychoanalytischer Grundlage Huber, Bern-Berlin, 1931, pg. 27.

rationalisatie. Het zou ook „rationeel” zijn te vragen: waaróm is deze reflex versterkt of uitgebreid? (Kretschmer) waarom heeft hij dan geen stofbril opgezet? maar deze vragen pleegt men uit de geesteshouding van het willen begrijpen van het *totaal* van den patiënt te doen. De meer mechanistische beschouwer is met (een deel van) een causale reeks tevreden. De torticollis was niettegenstaande therapie met Brometa etc. blijven bestaan, ook zelfs nadat patiënt zijn werk voorloopig gestaakt had. Bij dieper doordringen in den patiënt bleek mij, dat hij het ‚land’ had niet alleen aan motorrijden, maar ook aan zijn werk.

De „reflex” was ook gebaar — een zich afwenden — dat later ook middel tot verdere afwending werd. De patiënt, die zijn werk niet wilde doen, kón het niet meer doen door de hoofdbewegingen. Een tendentieuze reflexversterking¹⁾ dus, evenals dit bij de oorlogstrillers het geval is, of, in onze terminologie: een zelfrechtvaardiging door causalisatie, in dit geval ook rationalisatie te noemen. Het zou ongetwijfeld dieptepsychologisch mogelijk zijn nog meer determineerende factoren voor dezen ‚afkeer’ te vinden²⁾ doch daarvoor had ik geen gelegenheid.

Voor elke psychologie, maar vooral voor de leer der voorwaardelijke reflexen, dreigt gevaar voor rationeele verstarring, wanneer zij zich niet aan levende en doorleefde totaliteit toetst.

Jung onderscheidt de rationeele functies (denken en voelen) van de irrationeele. Het voelen wordt ook als rationeel betiteld omdat het evenzeer als het denken, oordeelt, waarde toekent en consequenties aanvaardt³⁾.

Het behoeft geen betoog, dat overeenkomstig onze uiteenzettingen het denkttype (het geïntroverteerde, misschien wat meer dan het geëxtraverteerde) tot rationalisatie in onzen zin geneigd is, terwijl het voeltype tot rechtvaardigingen op gevoelsgronden neigt, dikwijls in den „eigenlijken zin. De gewaarwordings- en intuïtieve typen zullen minder tot justifications, ook in algemeenen zin, neigen,

1) Kretschmer, Ueber Hysterie. Thieme 1923, Leipzig.

2) Westerman Holstijn heeft de betrekkelijkheid van de leer der voorwaardelijke reflexen juist in verband met de psychogene torticollis zeer fraai beschreven. Grondbegrip der Psychoanalyse. Bijleveld, Utrecht 1936.

3) Men zie nu pg. 113, noot 2.

doordat de behoefte aan eenheid van houding vrijwel afwezig is. Zij missen in het uiterste geval de neiging tot waardeerend positienemen.

Ik herhaal nog eens, dat rationalisatie dient onderscheiden te worden van de justificatie in eigenlijken zin, wat de psychoanalyse niet doet. Het is een vorm van justificatie in algemeenen zin — een rationeele rechtvaardiging, waardoor eventueel ook een zedelijke justificatio sui kan worden nagestreefd.

XI - DE JUSTIFICATIE EN DE MEEST VOOR- KOMENDE ZIEKTEBEELDEN

a) HYSTERIE

De hysterie ¹⁾, speciaal het hysterisch karakter wordt gekenmerkt door onechtheid, door de behoefte meer te beleven dan men beleven kan, meer te schijnen dan men is. In extreme gevallen is er geen eigen kern, geen eigen waardescala, geen eigen waarderealiseering, kortom geen persoonlijkheid. Het aangedaan, het geëmotioneerd worden, is belangrijker dan het positienemen. Zelfs het waardeerend verwerken van instinctieve emoties, het voelen (in den zin van Jung en Van der Hoop) ²⁾ blijft achterwege. De hystericus kan zich evenzeer verlustigen in schuldgevoelens als in een besef van voortreffelijkheid of kinderlijke onschuld.

Pat. Y. schrijft in haar dagboek: „In de kerk dwalen mijn gedachten af. Dan stijgt het bloed mij naar het hoofd en moet ik weer denken: zie je wel, dat je vleugels gebroken zijn? en je dus vleugellam bent? Gebroken armen genezen, gebroken vleugels niet De Zondag is weer voorbij en ligt weer voor mijn rekening. Als ik mijn rekening moet opmaken, kom ik veel te kort”

(Over een niet opgeschreven droom): ik ben er heel ellendig door, dat ik nog zooiets droomen kan.

Dit z.g. verantwoordelijkheidsgevoel, dit schuldgevoel, is typisch onecht, of onecht toegespitst. Echte schuld, echte verantwoordelijkheid, echt waardeeren, zijn hem verre, met een zeker recht kan men zelfs zeggen, dat de hystericus slechts in schijn justificeert, daarom gaat het hem te gemakkelijker af. Wanneer de geïncrimineerde

1) Definitie van Jaspers.

2) Van der Hoop: Als Fühlen möchte ich diejenige Funktion bezeichnen, die eine Mannigfaltigkeit von instinktiven Emotionen zur Einheitlichkeit der persönlichen Haltung zu vereinen sucht. J. H. van der Hoop: Ueber die Beziehung zwischen Psychismus und Typus bei Hysterischen Bericht IV Allg. Kongresz f. Psychotherapie 1929.

handeling niet te rechtvaardigen valt, wordt er ge causaliseerd (conversies, toevallen, etc.) eventueel de schuld geprojecteerd, of de daad in zijn geheel verdrongen: ontkend, geannuleerd, „ongedaan” gemaakt. Met deze meer groteske psychismen houden wij ons niet verder bezig.

Daar de hystericus geen eigen waarden kent leent hij zijn „motieven” van het milieu en past zich schijnbaar aan. Evenzoo past hij zich schijnbaar aan in de Oedipussituatie, zonder deze te *verwerken*, zonder werkelijk afstand te doen of zich aan een echt ideaal te subordineeren.

Waar geen ideaal, geen waarde, geen liefde is, is geen schuldgevoel. De angst van de hystericus is dan ook geen schuldangst, maar angst, voortkomende uit het steeds dreigend verlies van de liefde van het milieu, nu niet door het besef, actief een relatie te hebben verbroken, maar het vage besef, deze relatie zelf niet echt te onderhouden, noch te kunnen missen. Er bestaat een subordinitie, zonder zich te subordineeren.

Dit beleeft de hystericus het eerst in de verhouding tegenover de ouders. Bij zijn justificatie gaat het meer om de angstbestrijding, dan om schuldgevoelbestrijding. De angst is het eenige echte in de hystericus. Dit geldt natuurlijk alleen in extreme gevallen. Meestal is er een menging met schuldgevoel, een schuldangst van een bepaalde structuur, zooals uit het bovenstaande volgt.

b) TRAUMATISCHE NEUROSE (rente-hystericus, rente-neurose)

Een element, dat in de renteneurose een grootere rol speelt dan gewoonlijk naar voren wordt gebracht, is dat van de schuld. Door den verzekerde wordt min of meer onbewust het ongeval als zoodanig, als een schuld van de gemeenschap jegens hem gezien. Schuld moet erkend, schade hersteld worden, maar bovendien behoort de gemeenschap ook nog boete te doen (vgl. smartegeld). De verzekerde moet zijn beschuldiging waar maken tegen een allesbehalve boetvaardige, juist liefdeloos rekenende instantie. Hij overdrijft daarom steeds meer de gevolgen van het trauma zelf, op grond van zijn besef te kort te zijn gedaan. De argwaan van controleurs en doktoren versterkt dit besef. Daarbij komen natuurlijk nog

onbewust de bekende renteverlangens en veelal het besef van geschokte levenszekerheid (vooral na een plotseling, heftig trauma).

Waar het hier om gaat is, dat de traumatische neurose zich zelf tenslotte rechtvaardigt, door zijn ziekteverschijnselen als volkomen causaal, door het trauma bepaald voor te stellen. Zelfrechtvaardiging dus, justificatie door causalisatie. Daarbij concentreert hij in zijn causalisatie niet alleen een verontschuldiging, maar ook een beschuldiging.

c) DWANGNEUROSE

Bij de *dwangneurose* is de situatie geheel anders dan bij de hystericus. De dwangneuroticus ent (dieptepsychologisch uitgedrukt) zijn verschijnselen op de anaalsadistische phase, wanneer ook hij in de Oedipale situatie of later moeilijkheden ondervindt. Hij regredieert naar dit stadium. Zijn Opper-ik is streng en star en laat zich niet zoo bedriegen als dat van den hystericus. Het laat zich daarentegen op magische, symbolische wijze tevreden stellen, althans voor korten tijd.

De dwangneuroticus gaat evenmin als de hystericus door de bewuste schuld, de menselijke, onvermijdelijke schuld, heen, maar waar de hystericus verdringt, retireert, regredieert de dwangneuroticus en ziet alle schuld, zooals die in een primitiever stadium werd beleefd, n.l. als verboden aggressie, die door boete en straf weer ongedaan wordt gemaakt. De gesupraordineerde instantie vertegenwoordigt nauwelijks een waarde, een ideaal (door de geringe liefderelatie), maar alleen de strenge gebieder of liever *verbieder*. Er is subordinatieve schuldangst, soms alleen maar angst. De dwangneurose verwerpt de persoonlijke rechtvaardiging, maar streeft naar *rechtvaardigmaking*-, zelfs *heiligmaking-purificatie*-door concrete, afgetelde of afgepaste middelen, die echter bij voortduring moeten herhaald worden, daar er geen nieuwe verhouding tegenover de schuld als kwaliteit door ontstaat. Het is de primitieve *privé-religie* der angstige hopeloosheid. In de dwangneurose wordt, en dit is juist het principieele verschil met religie, de relatie tot het absolute als onmogelijk en toch noodzakelijk beleefd. De dwangneuroticus zoekt naar een absolutistische oplossing. Andere op-

lossingen — relativistische resp. relationistische ¹⁾ — (waarbij een synthese van het relatieve met het absolute min of meer mystiek wordt beleefd) vinden bij hem geen voedingsbodem.

De subjectieve justificatie krijgt in de dwangneurose een ander karakter daar het hier niet zoozeer gaat om de bestrijding van schuldgevoel als wel om de bestrijding van concrete schuld, om herstel van een delict (waarbij het motief ook reeds als delict wordt gezien). Sommige dwangneurotici lijden onder schuldgevoel, zijn verbitterd, immers de schuld is een fatum; het is een toestand, die dan door de dwanghandeling niet voldoende wordt bestreden. Andere dwangneurotici vertoonen wel voortdurende angst maar geen schuldgevoel, hetzij dat deze door de dwanghandeling voldoende wordt bestreden, hetzij dat zij er inderdaad niet is. De dwanghandeling is dan slechts een opgelegde handeling, waarmee een lastige autoriteit wordt tevreden gesteld.

De afweer van schuldgevoelens kan ook gezocht worden in misplaatste of vermomde bekentenis en boetedoening. Dit vinden wij o.a. bij den dwang te bekennen. Reik ²⁾ wijst op de mogelijkheid, dat hierin niet alleen een strafbehoefte spreekt, maar tevens een verzwakte herhaling van de daad wordt beleefd. Eveneens kan in de boete, de zelfbestrafing of het uitlokken van straf, een lustbevrediging gelegen zijn. Het normaal te achten pogen om een verstoorde liefderelatie te herstellen, wordt hier verwrongen gebruikt. Zelfs een delict kan gepleegd worden om bestraffing te verkrijgen.

d) PSYCHOPATHIE

Wat het psychopathische karakter betreft (het heeft hier geen zin de verschillende soorten psychopathie na te gaan) kunnen wij het volgende opmerken: Er bestaat een typisch gebrek aan integratie, vooral maatschappelijke integratie, van het driftleven. Dienovereenkomstig is er een geringe behoefte zich te verantwoorden. Tevens bestaat er, behalve bij den hysterischen psychopaath,

1) Term van Schoenmackers.

2) Th. Reik: Geständniszwang und Strafbedürfnis. Wien. Int. Psychoanal. Verl. 1925.

een geringe verdringing. De psychopaath kent zeer weinig of alleen zeer speciale locale schuldgevoelens. Er bestaat door de geringe behoefte aan verdringing weinig neiging tot justificeeren, tenzij dan uit verdediging. Dit zijn bewuste uitvluchten, zonder zelfbedrog.

Een aparte plaats nemen de pseudoquerulanten in dit verband in. (Zie pg. 119).

e) DEPRESSIE

In de psychosen is de rol van de justificatie in het algemeen minder groot. In de depressie staan meestal gevoelens van vitale onmacht in het middenpunt. Soms, niet altijd ¹⁾, is er bovendien een overdreven schuldgevoel. Zelfbeschuldigingen treden op den voorgrond. De depressielijder is, zich als slecht voorstellend, geneigd tot *injustificaties*. Zijn zelfrechtvaardiging is juist gelegen in een rechtvaardigen van zijn schuldgevoel. Hij wil daaraan niet den grond ontnemen maar er valsche gronden aan toekennen of oude gronden versterken.

Belangrijk op zich zelf is, na te gaan, welke feiten worden opgehaald, ten einde het schuldgevoel te motiveeren. (Dikwijls wordt ook de werkelijk bestaande vitale remming als schuld gezien).

Een patiënt van Rümke ²⁾ tobde over jeugdvaniteit, zooals trouwens veel lijders aan depressie, en niet over den moord, dien hij gepleegd had. Daarover had hij trouwens nooit berouw gehad. De vermoorde had hem beschuldigd van extramatrimonieel verkeer. Hij sloeg haar veel later, impulsief met een bijl dood, toen hij nog niet depressief was. Het geheele geval beziende, stel ik de volgende hypothese als verklaring op: Er bestond een sterke afweer tegenover sexueele opwellingen, en corresponderend daarmee sterke schuldgevoelens ten opzichte van onanie. Waarschijnlijk was er een sterke moederbinding. De beschuldiging van ongeoorloofd sexueel verkeer trof patiënt daarom des te meer, omdat in feite dit wel niet zal hebben plaats gehad, maar er sterke verdringing bestond. De moord

1) Het is mij, bij het nagaan van endogene depressies gebleken, dat een vitale remming zeer vaak het beeld geheel kan beheerschen, zonder aantoonbaar schuldgevoel.

2) Psych. en Neur. bladen, 1937, pg. 982.

was voor zijn bewuste Ik een rechtmatige daad, voor zijn onbewuste een hulp in den afweer van het verdrongene.

f) MANIE

De *maniacus* daarentegen, is wel geneigd tot een zekere mate van justificeeren, op grond van verhoogd gevoel van eigenwaarde en activiteit, niet uit ervaring van schuld. Schuld wordt afgewezen, de fouten worden licht opgenomen, dikwijls als *indifferent* voor den ander voorgesteld. Zijn activiteit is meer gevolg van ontremming dan van een positief waarde willen realiseeren, hoezeer hij zelf daarvan ook overtuigd kan zijn. Hoe sterker de manie, hoe minder de behoefte zich nog eenigermate aan te passen; alles wordt vluchtig, met steeds minder persoonlijke diepgang.

g) SCHIZOPHRENIE

Bij de schizofrenie is er in het autistische denken waarschijnlijk geen behoefte aan justificatie. Zeker komen er schuldgevoelens voor van groote heftigheid (daarop wijzen lugubere zelfbestraffingen), maar of de schizophreen zich door drogredenen wil rechtvaardigen voor zich zelf of de buitenwereld, is mij niet met voldoende zekerheid gebleken.

Een schizophrene patiënt van Bleuler slaat ruiten in: „omdat juist de dokter komt”. Het is wel zeker dat er voor den patiënt een zin in deze onbegrijpelijke motiveering ligt. Maar of het een uit de lucht gegrepen motiveering ter justificatie is, is zoo maar niet uit te maken. In de dementiepsychosen (o.a. schizophrene dementie) gaat het Ik-ideaal te gronde, zonder dat daarvoor andere idealen in de plaats treden ¹⁾. De spanning tusschen Ik-ideaal en Ik verdwijnt, er komt een spanning tusschen het Ik en de realiteit. De behoefte aan zelfrechtvaardiging zal ook daarmee verdwijnen.

h) PARANOIA

Bij de *echte paranoia*, die steeds met een versterkt zelfbesef gepaard gaat, komen veel justificaties voor in den engeren zin

1) Westerman Holstijn: Streven en waarneming bij paranoïde psychosen.

van bestrijding van schuldgevoel, vooral wanneer het een profetenwaan betreft, zooals ons uitgangsvoorbeeld. Elke waan, moet, wanneer hij gesystematiseerd wordt, gejustificeerd worden in algemeen zin. Daarvoor is, gezien het betreffende waardegebied, de term *gerationaliseerd*¹⁾ beter (eigenlijk rationeel gejustificeerd).

Bij de lijdens aan een overwaardig denkbeeld, of bij de pseudo-querulanten, wordt een schuld — in elk geval ten onrechte geaccentueerd — van de andere partij gebruikt om eigen handelingen te rechtvaardigen. Een mooi geval van een overwaardig denkbeeld publiceert Overbeek.

In de betreffende hoofdstukken wordt overigens telkens op het voorkomen van de verschillende justificatiemethodes bij de verschillende ziekte-toestanden gewezen, speciaal is dit het geval in de paragraaf over de ridiculisatie.

1) Over rationalisatie zie pg. 108.

2) H. J. Overbeek: De overwaardig voorstelling als circumscripote psychose uit een forensisch oogpunt. Milit. Gen. Tijdschr. 1917, pg. 193.

XII - DE JUSTIFICATIES EN DE GRENSSITUATIES (JASPERS)

In zijn monumentale ‚Psychologie der Weltanschauungen‘ bespreekt Jaspers in het hoofdstuk ‚das Leben des Geistes‘ de ‚Grenz-situationen‘. Een korte uiteenzetting van wat Jaspers daaronder verstaat, ga vooraf.

Reeds eenigermate bij de zeer gewone botsingen van waarden, waarbij waarde-vernietiging moet optreden (zoals b.v. geneeskundig vakgeheim contra sociale wetgeving) komt de mensch in enkele beslissende, zeer reële situaties (met het mensch-zijn als zoodanig verbonden en met het eindig bestaan onvermijdelijk gegeven), situaties, waarin de blik niet verder reikt, in zooverre de blik op het object in de subject-objectsplitsing ¹⁾ is gericht.

Gemeenschappelijk in deze *grenssituaties* is, dat er geen absoluut houvast bestaat, geen ‚Halt‘ in de beleving van de antinomie, dat er geen punt is van uitgang en terugkeer.

Antinomieën zijn tegenstellingen, uit het gezichtspunt van het absolute en van waarde gezien. De tegenstelling eindig-oneindig b.v. is nog van betrekkelijk weinig beteekenis, zij betreft in eerste instantie het denken, zij voert niet spoedig tot een antinomie of tot het beleven van een grenssituatie omdat het ‚leven‘ er niet mede gemoeid is. Meer nog dan in logische tegenstrijdigheden voor het denken wordt de antinomische structuur den mensch bewust in de botsing van waarden. Waarden staan onderling in de tegenstelling van waarde en onwaarde. Ook tusschen waarde en werkelijkheid bestaat een spanning, niet alles wat werkelijk is heeft waarde, en niet alle waarde bestaat in werkelijkheid. Maar ook alle waarde-verwerkelijking wordt begrensd door een niet-kunnen. Zelfs rijst de vraag, of er ooit een voortschrijden in deze verwerkelijking bestaat en weer doemen nieuwe antinomieën op: waarden worden in hun waarde beïnvloed door onwaarde. Bij verwerkelijking van

1) Subject-objectsplitsing (Ich-Gegenstand) doelt op het onherleidbaar phaenomeen, dat het subject tegenover objecten staat.

waarden worden ‚toevallig’ (= ‚noodzakelijk’) andere onwaarden mede verwerkelijk.

Elk handelen heeft ongewilde gevolgen; wil men volgens zijn geweten handelen, dan moet men gewetenloos handelen¹⁾. Ook in het subject zelve kan het verschillend gericht zijn van driften, als antinomie ervaren worden.

Ingeval tegenstellingen door het subject in het licht van absoluutheid en waarde beleefd worden, de beteekenis dus krijgen van antinomieën, geraakt het subject in grenssituaties. Altijd beteekent dit voor hem *lijden*²⁾, soms stijgend tot vertwijfeling. Deze grenssituaties zijn voor het leven zelf ondragelijk, zij worden in al hun intensiteit zelden doorleefd. In werkelijkheid is de mensch zelden vertwijfeld, hij heeft een houvast, een ‚Halt’ vóórdat hij vertwijfelen kan; niet iedereen, slechts enkelen leven in grenssituaties. Hoe die anderen niet in grenssituaties geraken, of hoe zij eraan ontkomen, deze vraag doet in zijn beantwoording ons het houvast van het individu kennen, het is de aanwijzing voor zijn geestelijk type.

De grenssituaties zijn even talrijk als de mogelijkheden van de beleving van antinomische structuren, maar aan allen is lijden-vertwijfeling gemeen. Het lijden op zich zelf is ook een grenssituatie.

Concrete gevallen van grenssituaties zijn die van *strijd*, (alle wederkerige hulp is voor een empirisch wereldbeeld slechts grondslag voor de vorming van eenheden, is feitelijk strijd); *dood* (alle leven wordt begrensd door den dood); *toeval* (alle zin wordt begrensd door toeval); *schuld* (alle ontzondiging en alle verdienste wordt begrensd door schuld).

Wanneer wij thans, na deze uiteenzetting over de „grenssituaties” van Jaspers, nagaan of er tusschen hen en de justificatie; causalisatie, etc. verbanden bestaan, dan blijken er duidelijke eenvoudige betrekkingen aanwezig.

1) De eigenlijke zin van verantwoordelijkheid is volgens Jaspers (zoals wij reeds eerder citeerden), bereidheid schuld op zich te willen nemen. Voor bepaalde geestestypen is deze bijkomstige schuld als ‚toeval’ op te vatten. Dit „toeval” kan dan weer als grenssituatie worden beleefd.

2) De taak van de theodicee is, aan te toonen, dat dit lijden een religieus-metaphysischen zin heeft: het wordt gerechtvaardigd. Wil zij geen aanvechtbare „justificatie” zijn, dan moet zij religieus-metaphysische motieven aanvoeren (Jaspers).

Zoo kan de justificatie een reactie zijn óp, en tegelijk een vluchten zijn vóór, het beleven van de ethische grenssituatie ‚schuld‘; moge dan in gewone gevallen deze grenssituatie slechts vaag in de periferie van het bewustzijnsveld opdoemen.

Ons voorbeeld van Jan X, die geen zonde meer kan doen, voor wie één zonde de totaliteit van schuld zou brengen, toont ten duidelijkste, hoe hier de grenssituatie van lijden en schuld wordt ontvlucht. Hij was door het overlijden van zijn zuster voor de grenssituatie dood en schuld, die voor hem direct samenhangen, geplaatst. Na een periode van vertwijfeling bekeert hij zich en voelt zich profeet. Een groot lijden zou hem verscheuren, wanneer hij niet justificeerde. In eerste instantie had hij reeds de grenssituatie overwonnen, door zijn overtuiging zelf de zonde totaal te kunnen overwinnen. Wat voor het religieus besef alleen met niet-eindige, metaphysische middelen geschieden kan, meende hij in zijn eindige persoon te kunnen verwerklijken. Ook voor hem bestond de totaliteit van de schuld, maar deze was voor zijn besef te overwinnen. Na zijn bekeering (zich-bekeering) was hem de schuld vergeven als belooning voor zijn ‚goeden wil‘ die hij daarmede toonde. Daarna zondigde hij niet meer; de grenssituatie van schuld was verdwenen, kon en mocht nooit meer terugkeeren. De leer der vrije genade was voor hem verwerpelijk: de mensch, die goed wil, wordt en is gerechtvaardigd: schuld- en zondeloos gemaakt. Als reactie op de passiviteit van de „Antinomianen“ vervalt hij in de overschatting van menschelijk kunnen en wordt perfectionist.¹⁾ Waar de religieus-metaphysische justificatie: de goddelijke „rechtvaardigmaking“ zoo werd opgevat, moesten subjectieve justificaties den schijn van schuldeloosheid verwekken. Wel erkent Jan X te kunnen falen door onkunde en dwaling; dat gaat buiten den *wil* om. Eenmaal in een bepaald geval als zoodanig herkend, mag die onkunde en dwaling niet meer aangevoerd worden, zoo verklaarde hij zelf. Het aanwezig zijn van mogelijke onkunde en dwaling, waaronder ook bedrog door anderen valt, wordt door Jan niet als grenssituatie beleefd. Onkunde, dwaling, causaliteit, zij liggen alle buiten de sfeer van verantwoordelijkheid. Ten opzichte van deze sfeer zijn zij *toeval*. Mogen anderen toeval in den vorm van ‚noodlot‘ of als

1) Als de persoon zijn hoogste waarde realiseert, realiseert hij zijn persoonlijkheid als waarde, belichaamt hij haar.

zinlooze beperking in een grenssituatie doorleven, voor hem kan dit niet gelden. Hij vermeed misbruik van het beroep op „toeval”. De wil was voor hem centraal. Daarom placht hij zijn handelingen zooveel mogelijk met bijbelteksten te justificeeren.

Vanzelf zijn wij gekomen tot de causalisatie, d.i. het ongeoorloofd beroep op causale relaties in den algemeensten zin, n.l. niet hebben kunnen handelen. In de causalisatie ligt, eveneens in principe, de vlucht voor de grenssituatie van de schuld; men vlucht dan in de grenssituatie van het ‚toeval’ ¹⁾, daar dit minder lijden beteekent, zelfs medelijden van anderen kan meebrengen.

In de transculpatie doet het subject de poging de schuld te verschuiven, voor zich zelf mag dan de grenssituatie vermeden worden, de schuld als zoodanig blijft ergens bestaan.

Kan dus in justificatie en in causalisatie of transculpatie een ontvluchting van de dreigende grenssituatie gelegen zijn, de particele justificaties hebben de schuld reeds eindig, betrekkelijk gemaakt. De antinomie is weer verzwakt. Er dreigt geen grenssituatie, of zij dreigt niet meer. Men vlucht van de absolute maatstaf der persoonlijke ethische sfeer naar relatieve in regels vastgelegde maatstaven van de gemeenschap, men beroept zich op legaliteit, zede of betrekkelijke onbeduidendheid.

De grenssituatie van schuld betreft zich niet op een enkel feit. Het geldt de schuld in zijn totaliteit, door een zonde heeft men deel aan een totaal schuldig zijn. De verschillende religies geven, naar hun aard, een redding uit de grenssituatie van lijden, schuld, toeval, dood, waarbij zij boven de subjectieve kunstgrepen, die ik beschreef uitkomen. Het is een kwestie van standpunt, welke van die oplossingen men als dezelfde kunstgreep, zij het op hooger niveau, wil betitelen.

Het valt buiten ons bestek hier verder op in te gaan, alleen zij vermeld, dat de stichters en profeten van deze godsdiensten en leeren zelf het lijden, de schuld, in een grenssituatie hebben beleefd. De conceptie van duivel, vrije genade zijn psychologisch van uit dit gezichtspunt te bezien.

1) Toeval bestaat ten opzichte van den een of anderen innerlijk noodzakelijke samenhang. Zooveel reeksen noodzakelijke samenhangen er zijn, zooveel soorten toeval. Wat niet gemotiveerd is kan toeval zijn, wat niet causaal bepaald is, kan toeval zijn.

Hiernaast staan oplossingen, die bewust van een godsdienstige oplossing afzien, in een stoicijsche, een aesthetische, een materialistische wereld- en levensbeschouwing, om er slechts enkele te noemen.

Voor de psychotherapie is van belang, zooals Rümke releveert ¹⁾, dat bij vol levende menschen, vooral op rijperen leeftijd, de verwerking van, het vinden van een houding tegenover de grenssituaties, de kern en taak van de behandeling — als men dit woord gebruiken mag — uitmaakt.

1) Ontwikkelingspsychologie en psychotherapie. Inaug. Rede. Amsterdam, Paris 1933, pg. 26.

XIII - SLOTBESCHOUWING

Het doorgrondend begrijpen van subjectieve (zelf)rechtvaardigingen vormt het uitgangspunt voor psychotherapeutische bemoeiingen, maar voert tevens tot bezinnen op levens- en wereldbeschouwing. Dit springt in het oog wanneer wij nagaan, waarom het in de justificatie gaat, zij het in een zielig pogen. Besef van verantwoordelijkheid, activiteit, moeten worden gered, schuld- en angstgevoelens vermeden tot het pretendeeren van verdienste en zelfstandigheid toe. Het schuldgevoel, dat in de justificatie slinks wordt ondermijnd en verduisterd, is een gevoel op hooger, meer menselijk, persoonlijk niveau dan angst. Zuiver schuldgevoel is vrij van angst; wij definieeren het als het besef, een liefderelatie, coördinatief of subordinatief, actief verbroken te hebben. Des te intenser wordt schuld beleefd, als de persoonlijke band in deze relatie sterk is, of waarde en persoon inéénvloeien, waarbij de eigen persoon ook de waarde kan vertegenwoordigen. Typische conflicten ontstaan wanneer de liefde tot een waarde en tot een persoon met elkaar in strijd komen.

Wij meenen aan de term 'liefderelatie' te kunnen vasthouden, ook in die gevallen, waarin de schuld tegenover zich zelf wordt beleefd, b.v. wanneer het leven als een taak wordt gezien en een 'schuldig' tekort in activiteit, in toewijding ook tot eigen ontplooiing en uitstraling, wordt ervaren.

De psychotherapeut kent dezen toestand, vooral in zijn overdrijvingen. De neuroticus stelt zich meermalen een fictief, overspannen, niet echt ideaal, waardoor schuldige onmacht het levensgevoel wel moet gaan beheerschen. Deze schuldige onmacht, een circulus vitiosus, zoekt in voortdurende zelfrechtvaardigingen uitkomst.

Iedere psychotherapeut heeft met het zelfbedrog, dus ook met de justificatie, te doen. De verschillende scholen vatten elk het probleem anders aan, al naar de eigen voorstelling van het leven en daaraan adaequate levenshouding. De psychoanalyse legt het

accent op noodlottige gevolgen van geforceerde verdringing van driftimpulsen en loopt het gevaar, al te zeer in het afbreken van het Opper-Ik en de Ik-idealen den weg naar genezing te zoeken. Terecht wijst Van der Hoop ¹⁾ op den noodzaak, hier eerder een ‚Umbau‘ dan een ‚Abbau‘ in de hand te werken. Andere psychotherapeuten spreken van een waar ideaal, dat het neurotische ideaal moet vervangen. De individueele psychologie daarentegen, loopt het gevaar te gaan moraliseeren op een niet doorwerkte bodem, wanneer zij als middel tegen „Ichhaftigkeit“ en machtswil, te spoedig een overigens aanvaardbaar ideaal aanbiedt. Het zij uitdrukkelijk bevestigd, dat deze opmerkingen slechts de specifieke gevaren van specifieke houdingen willen aangeven, en daarmede de verdiensten van de beide methodes niet worden bestreden.

In elke diepgaande behandeling — slechts geïndiceerd, indien tevoren intuïtief een integreerend vermogen van den patiënt waarschijnlijk kan worden geacht, iets waarop Rümke terecht heeft gewezen — dient de gelegenheid tot eigen, persoonlijke ideaalvorming gegeven te worden. Het kan wel niet anders, of de geestelijke vrijmaking zal naar een levensbeschouwing doen streven, waarin het schuldprobleem in een wijder perspectief komt.

Bij de geciteerde schrijvers, b.v. Claparède, Dromard, Hesnard, Häberlin, spreekt reeds uit hun weergave van het psychisme van de justificatie een bepaalde levensbeschouwing. Hoe schuld tenslotte gezien wordt, is dan ook een exponent van levens- en wereldbeschouwing. Het schuldprobleem is naast andere (b.v. het Leib-Seele probleem) een kernprobleem van alle menschelijk leven en denken; zij hangen direct samen.

Zonder verder te kunnen ingaan op dit onmetelijke terrein, herinner ik slechts aan de beschrijving van Jaspers van de grenssituaties. Schuld kan als een verpletterende werkelijkheid worden beleefd. Dan wordt van de innerlijke ervaring uit het probleem gezien. Kierkegaard noemde de schuld de meest concrete uitdrukking van de existentie. Op een lager of ziekelijk gestoord niveau beleven hysterici, neurotici en melancholici hun schuld op dergelijke wijze. De twee eerste groepen meenen met zelfbedrog en eindige mid-

1) Van der Hoop: *Persönliches, Unpersönliches und Ueberpersönliches in der Psychotherapie*. Zentralblatt f. Psychotherapie. Bnd. 8, pg. 3.

delen (magie, dwanghandelingen) een totale zelfs absolute justitie te kunnen bewerkstelligen.

Diametraal tegenovergesteld aan de nadrukkelijk persoonlijke ervaring van schuld als werkelijkheid, staat de ‚Alsob-philosophie’ en het determinisme met zijn ontwerkelijkking van het als werkelijk beleefde.

Dit is genoeg om de groote beteekenis en de groote verschillen in houding tegenover de schuld aan te geven.

Mij gaat het hier echter niet om wat werkelijk is, maar om wat *echt* is.

Doch ook deze beperking geeft geen volledige vastheid in de begrijpende of helpende psycho-pathologie. De echtheid of onechtheid is niet zoo maar vast te stellen. Dat dit zoo moeilijk is, hangt samen met het feit, dat het echte als kern in eeuwige discussie is met het onechte, en met het gegeven van menselijke groei. In de ontwikkeling wordt, wat nog niet vol, niet echt was, echt. Het nog niet echte kan ook afsterven als onmachtig wortel te schieten. Wat echt was daarentegen, wordt onecht door formalisering of ontgroeiing. De echte kern kan de periferie tot een stijl, een houding dwingen. Alleen bij ernstige gevallen van hysterie ontbreekt de echte kern geheel. Door van een ‚programme vital’ als van uit te voeren, omschreven bestek te spreken, doet men de dynamische werkzaamheid van de kern onrecht. In het bewust persoonlijk positioneren in en tegenover de echte kern (voor hem die uit het leven tredend, materie of drift als eenige werkelijkheid ziet, een onzinnige formuleering), wordt een hogere vorm van echtheid en onechtheid bereikt. Deze integratie betreft niet alleen de houding ten opzichte van zich zelf, maar in tweede instantie, die tegenover menschen en tenslotte die ten opzichte van het wezen der dingen. In een hogere echtheid en onechtheid komt het individu boven zich zelve uit.

Velen zullen in dit geschrift aanhalingen uit de psychoanalytische en individueel-psychologische litteratuur (vooral over zelfbedrog) hebben gemist. Volledigheid zou onmogelijk zijn geweest. Ook heb ik aan andere wetenschappen: theologie, dogmatiek, ethiek, filosofie, rechtswetenschap, slechts weinig ontleend. Daar wordt trouwens het schuldgevoel en de zelfrechtvaardiging

minder bestudeerd dan wel de schuld, als objectief gegeven.

De vraag, hoe schuld volgens die wetenschappen kan worden gedelgd, geboet, ben ik dus ook voorbijgegaan. Op de phaenomenologie van het schuldgevoel ben ik eenigszins, op die van geweten en berouw in het geheel niet ingegaan.

Hoofdzaak was voor mij, en hiermede hoop ik mij niet alleen subjectief te rechtvaardigen, de beschrijving en onderscheiding van de verschillende vormen van de justificatie en de belichting van het contrast tusschen oplossingen op hooger en lager integratieniveau.

STELLINGEN

I

Om een bevredigend integratieniveau van de persoonlijkheid te bereiken, is het noodzakelijk dat in het schuldprobleem bewust positie wordt genomen.

II

Het is onjuist om met Freud, de schuldgevoelens tot agressieve driften te herleiden.

III

Bij lumbale punctie met een naald zonder mandarijn, wordt in den aangesloten manometer een negatieve drukschommeling waargenomen, alvorens de subarachnoidale ruimte wordt bereikt. Deze negatieve voorslag is geen gevolg van een negatieven druk in de subdurale ruimte, zooals Blonk meent, maar van het tijdelijk uitstulpen van de dura mater tijdens de punctie.

IV

De, zeldzame, middenoorontsteking, na sondevoeding door de neus is een gevolg van een infectie via de buis van Eustachius.

V

De hereditaire diabetes insipidus onderscheidt zich in geen enkel symptoom van de verworvene.

E. KRIJGERS JANZEN

VI

Het hoge ureumgehalte van het bloed na maagbloeding, moet ten deele worden toegeschreven aan de vertering van het verloren bloed.

VII

De convexe verkromming in de borstwervelkolom, naar de zieke zijde, waargenomen bij de geboorteverlamming van de nervus phrenicus, is hoofdzakelijk het gevolg van de geringere respiratoire uitzetting van de long aan de zieke zijde.

VIII

Ook bij calcaneusfractuur dient voor zorgvuldige repositie te worden zorggedragen.

IX

Bij tabetische opticusatrophie dient een oogdrukverlagende operatie ernstig overwogen te worden.

X

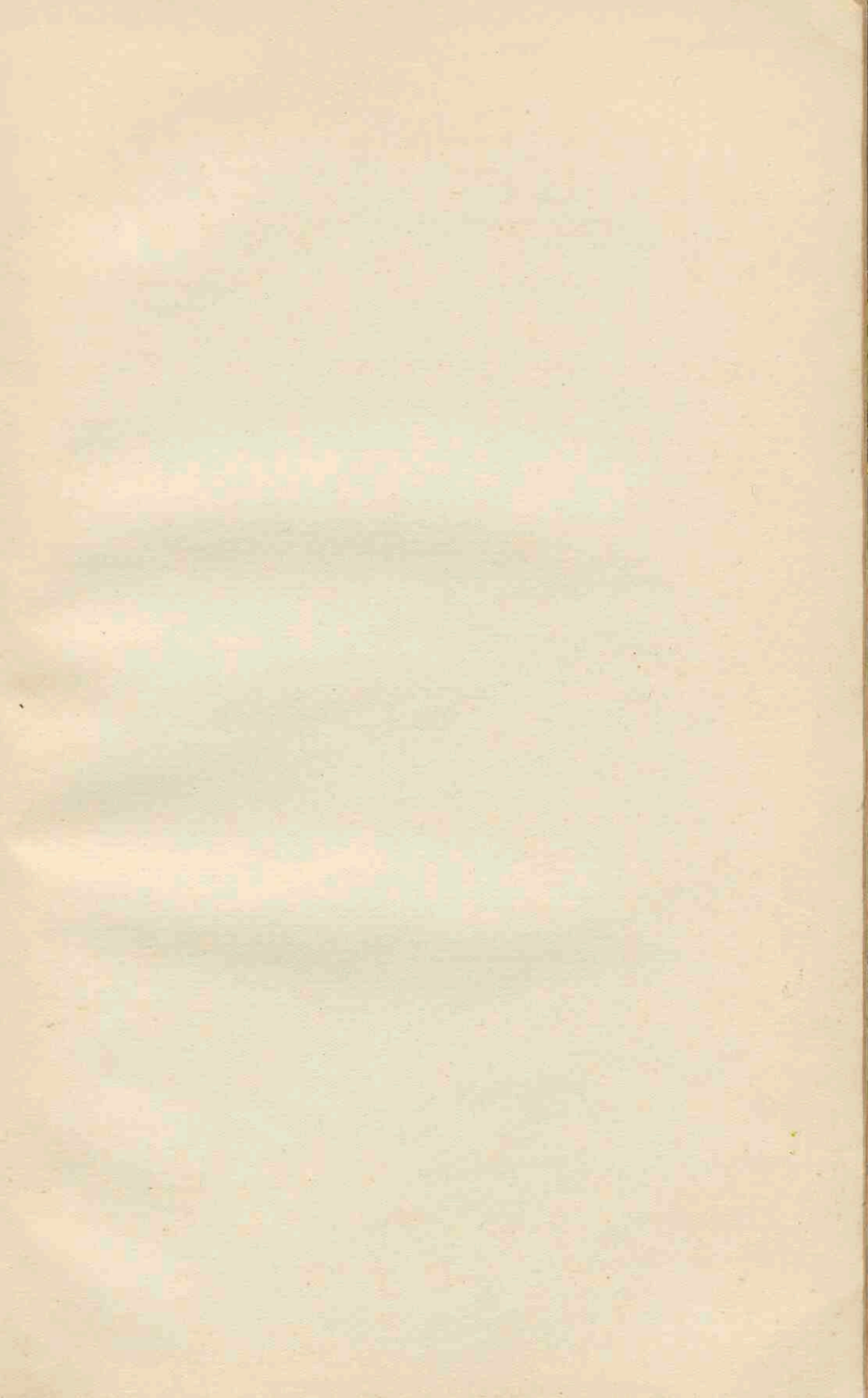
Polyneuritis gravidarum, die niet door B₁ vitamine gunstig wordt beïnvloed, vormt een aanwijzing, een volgende graviditeit te vermijden.

XI

Een hoofdkenmerk van het hysterisch karakter is het onvermogen persoonlijk waardeerend positie te nemen tegenover emoties.

XII

Het toepassen van eenigszins diepergaande psychotherapie door anderen dan — ook algemeen psychiatrisch geschoolde — artsen, is een sociaal gevaar.

Rijksbuis voor Psychopatri
te Avereest.

